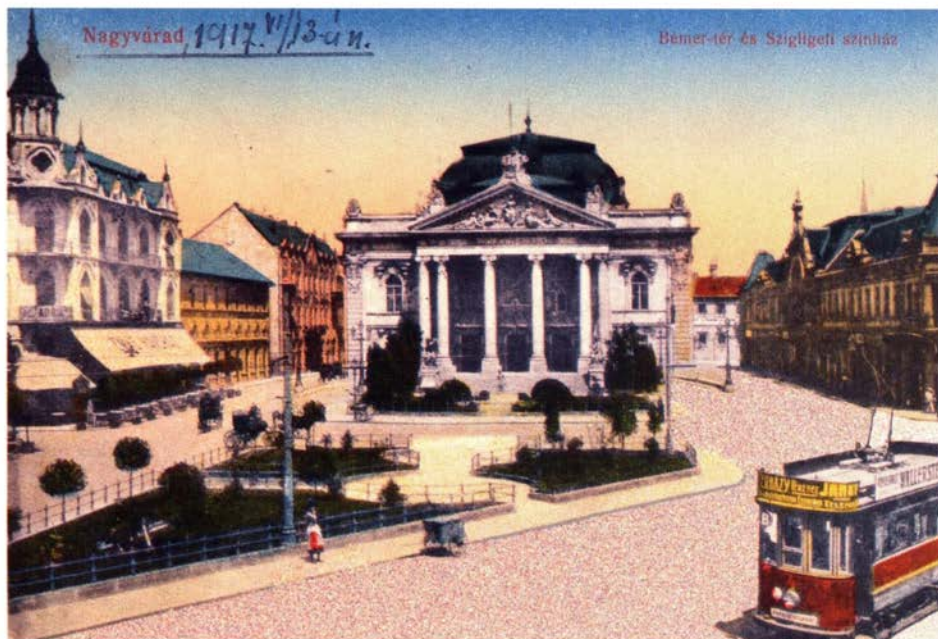

PARTIUMI FÜZETEK 39.

VÁROSFEJLESZTÉS NAGYVÁRADON A 20. SZÁZAD ELEJÉN

KORMÁNYOS LÁSZLÓ

Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején

KORMÁNYOS LÁSZLÓ

Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején

Kiadja

a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság,
a Királyhágómelléki Református Egyházkerület
és a Nagyváradai Római Katolikus Püspökség

2005

A sorozatot szerkeszti:

Dukrét Géza

Szövegkorrektúra:

Mihálka Magdolna

Számítógépes tördelés:

Szilágyi Gabriella

Készült
a Bihar Megyei Tanács,
a Nagyváradi Székesegyházi Plébánia
és az RMDSZ Bihar Megyei Szervezete
támogatásával

BEVEZETŐ

1914-ben Nagyvárad fiatal város volt. Talán az egyik legfiatalabb Magyarország valamennyi nagyvárosa közül. No nem történeti értelemben, hiszen a város alig több mint húsz évvel korábban ünnepelte alapításának 800 éves évfordulóját, hanem sokkal inkább jellegét, hangulatát, szellemiségét, de mindenekelőtt identitását tekintve.

Miért volt új ez az identitás? Nagyvárad újkori történetét semmiképpen sem tekinthetjük egy folyamatos törések nélküli városfejlődésnek. Azok a jelenségek, gazdasági, kulturális vagy társadalmi változások, melyek hatottak Közép-Európa egészének fejlődésére, kivétel nélkül ott hagyták lenyomatukat a város arculatán. Ezek a változások természetesen valamennyi térségbeli nagyvárost érintették, de Nagyvárad esetében szinte mindig közvetlen módon s szinte mindig azonnal hatottak. A 18. század katolikus ellenreformációban gyökerező szemlélete, a 19. század első felének nemzeti-liberális törekvései éppúgy meghatározták történelmét, mint a dualizmus kori tőkés gazdasági fejlődés lendülete, vagy – kicsit előbbre tekintve – az első világháború utáni területi átszervezések. Akár etnikai-vallási, akár gazdasági-társadalmi szempontból nézzük, minden korszak radikális változásokat hozott.

Ami leginkább jellemezte ennek a városnak az elmúlt 300 éves történelmét, az valóban az állandó változás volt. A változás néha lassabb és szervezettebb folyamatot jelentett – mint a „hosszú” 19. század gazdasági-társadalmi változásai –, néha viszont rendkívül gyorsat és átfogót, mint az első világháború után. Ám pont ezek az állandó változások teszik rendkívül érdekessé ennek a városnak a történelmét, hiszen minden korban új és új Nagyváradot teremtettek. A török hódoltság után visszatért római katolikus egyház által meghatározott Nagyvárad nehezen volna összehasonlítható az 1848-ban immár teljesen önállóvá vált

forradalmi várossal, vagy a 20. század elejének virágzó polgár-városával, nem is szólva a két világháború közötti időszakkal, amikor a határvárossá vált Nagyváradot immár egy kisebbségbe került magyar közösség alkotta, de amelyet a többség a nemzeti lét legnyugatibb végvárának tekintett. Az állandó változások miatt az elmúlt 300 évben Nagyváradnak soha nem volt egységes és változatlan identitása. Debrecennel ellentétben Nagyváradnak soha nem volt tisztán protestáns jellege, de valójában egységes katolikus, sőt még tisztán keresztény jellege sem.

Ugyanakkor ezek a történelmi korszakok nemcsak etnikai vagy vallási téren hoztak változásokat, de szinte mindig új és új városi eliteket teremtettek, melyek – akár származásukat, akár befolyásuk okait nézzük – korszakról korszakra jelentősen eltértek egymástól. Nagyváradon ismeretlen maradt a debreceni parasztpolgár vagy a szász patrícus évszázados múltban gyökerező figurája, vagyis valami olyan, ami mentalitásában, életformájában szinte változatlan módon határozta volna meg a városi elit jellegét és a közügyek irányításának hagyományait. Az egyes történelmi korszakok mindig új és új kulturális, nemzeti sőt állami befolyást hoztak, új és új eliteket teremtettek meg és mindig új és más módon határozták meg ennek a városnak a gondolkodását, jellegét.

A 20. század elején Nagyvárad tehát sokban hasonlított, de sokban el is tért a környező nagyvárosok világától. A kiegyezés utáni évtizedek nyugodt légkörében formálódott, s mint minden dualizmus kori magyar nagyváros, magán viselte e történelmi korszak fejlődésének minden előnyét és árnyoldalát. De Nagyváradon alig-alig találunk két, három generációnál régebbi nagypolgári családot, s e családok vagyona, társadalmi tekintélye és megbecsültsége, a város világában elfoglalt helye, pont annyira új volt, mint azok az elegáns belvárosi házak, amelyekben éltek. De újak voltak saját valóságából kinövő modernsége, s százados hagyományaiból gyökerező konzervativizmusa

között feszülő ellentétei is. Új volt ez az „értékháború”, új de egyben nagyon termékeny. Nagyváradot ellentétben Debrecen-nel, Temesvárral vagy Araddal, nem annyira kiemelkedő gazdasági jelentősége, s eltérően Kolozsvártól, Brassótól vagy Pozsonytól nem is történelmi múltja emelte a korabeli ország legfontosabb városainak sorába. Ami egyedi volt, de egyben nagyon új is, az sajátos és egyben identitását erősen meghatározó társadalmi, kulturális élete, mely 1910-re vitathatatlanul előkelő helyet biztosított számára Magyarország kulturális térképén. A századelőre Nagyvárad fókusz lett, város, melyhez Budapest után talán sehol sem ragaszkodtak lakosai annyira, s melyről talán sohasem írtak és gondolkodtak annyit írói, költői, művészei.

E könyvnek nem feladata ennek az identitásnak az elemzése, kialakulásának bemutatása, csupán egyik fontos összetevőjére, a városfejlődés egyes vetületeinek bemutatására vállalkozhat. Egy mára már csak nyomaiban meglévő virágzó polgárváros épített „díszleteit” tekinti át, választ keresve nem annyira a mit és mikor, mint sokkal inkább a hogyan és miért kérdésére.

Nagyvárad a 19. század közepén

A POLGÁRMESTEREK

Az elmúlt 10–15 évben Nagyvárad helytörténeti irodalma igen nagy érdeklődést mutat a város 19. század végi, 20. század eleji történeti múltja iránt. Újságcikkek, könyvek, fotóalbumok dolgozzák fel e korszak színház-, sajtó-, építészet- vagy politikatörténetét, részekből összerakva lassan e korszak arculatának egészét. A téma valódi reneszánszát éli, s az olvasó rácsodálkozhat e nagyon is közeli, de részleteiben mégis sokáig ismeretlen korszak világára.

Jogos-e a történelmi, olvasói lelkesedés, valódi nagyságot és maradandó értékeket takar-e, vagy csak a múlt szépíti meg mára mindazt, amit egykor száz esztendővel ezelőtt Nagyvárad jelentett?

Kétségekívül napjaink történeti gondolkodásában éppúgy, mint a jóval szelektívebb közleményekben ez utóbbi is meghatározó, ám a fokozott érdeklődés „tárgyilagosabb” szemszövegéből nézve is mindenképpen indokolt. A kiegyezést követő évtizedek azon ritka korszakát jelentették ennek a nagy múltú városnak, amelyben a fejlődés tartós és valóban maradandó értékeket teremtett, napjainkig vitathatatlanul ott hagyva lenyomatát a város arculatán. Az elmúlt száz esztendőben a város gazdasági szerkezete az egymást követő rendszer- és hatalomváltások következtében gyökeresen átalakult, s mai lakosságának vallási és nemzetiségi összetétele is egészen más, mint egy évszázaddal ezelőtt, ám az akkori évtizedek urbanizációs vívmányai, de mindenekelőtt városképi arculata az elmúlt évtizedek nagyarányú bontásai ellenére is alapvetően ugyanaz maradt, mint amit ez a történetileg rövid idő megeremtett.

Ám a dualizmus évtizedeit elemezve korunk helytörténeti irodalma is leginkább az 1900 előtti és nagyrészt utáni időszakra fordítja legnagyobb figyelmét. S teszi ezt joggal. A dualizmus korának csúcseit jelentő múlt századforduló, századelő,

Nagyvárad város történetének valóban egyik legfontosabb korszaka volt. Ma már erőteljesen kihangsúlyozódik a korabeli város szinte lázas építő tevékenysége, szellemi-kulturális életének vidéken már egyedülálló élénksége, magas színvonalú mindig polemizáló sajtója, virágzó polgári-urbánus életterei, melyek már együttesen rajzolták meg az akkori város alapvonásait¹.

Mindezek valóban nagy figyelmet érdemelnek, de legalább ennyire lényeges, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, melyek és főleg kik voltak a mozgatórugók.

A századelő virágzó polgári-urbánus kultúrája ugyanis hasonlóan fejlett, érett, egyes pontokon már a maga egészében kiforrott épített környezetet feltételez, mely már legalább annyira következménye, mint hordozója és táplálója ennek a polgári világnak. 1900 körül egy sikeres nagyváros esetében a polgárosodásnak már ezer szállal kellett kapcsolódnia a városiasodás folyamatához, s a századfordulón már együttesen kellett jelenték a modernizáció fogalmát.

A klasszikus polgári életforma kivirágzása szempontjából az épített környezet minősége, korszerűsége kulcsfontosságú kérdéssé vált. Mindez akkor már megkerülhetetlenné tette a komplexebb városrendezés, városfejlesztés ügyét, melynek már nem csupán a meglévő épített környezet kiegészítésére, hiányainak pótlására kellett szorítkoznia, hanem annak átfogó fejlesztésére, adott esetben meglévő tradicionális tér- és utcaszerkezetének gyökeresebb átalakítására kellett törekednie.

Különösen fontossá vált ez Nagyváradon, ahol az 1890-es évekig meglehetősen kevés átfogóbb városfejlesztési elképzelés megvalósítására került sor. 1900 körül már szinte mindenki egyetértett abban, hogy az azt megelőző évtizedekkel szemben az önfejlesztő energiáknak, az alulról, a város társadalma irányából jövő kezdeményezéseknek éppúgy szabadabb érvényesülést kell engedni, mint ahogy a városvezetésnek is el kell köteleznie magát a magas költségű, de a nagyvárosias jelleget leg-

inkább biztosító nagy közberuházások és városi közintézmény-alapítások mellett.

Ám az urbanizáció sikere, a városfejlődés folyamata Nagyváradon is jelentős részben a városházi politika függvénye volt. A kor körülményei között mindkét cél csakis erőteljes városházi támogatás és jelentékeny központi finanszírozás eredményeként válhatott valóra. Az erős önkormányzati jogokkal felruházott városvezetésnek, a gyorsabb ütemű városi modernizáció sikerének reményében el kellett köteleznie magát a hiányzó infrastrukturális rendszerek (csatorna, villany, telefon stb.), valamint a korszerű közösségi intézményeknek helyt adó nagy középületek minél hamarabbi megépítése mellett, s oda kellett állnia minden városfejlesztő magánvállalkozás mögé.

Mindez nem volt egyszerű folyamat. Kétségtelen, hogy az 1848–1849-es forradalmat követő mintegy két-három évtizedben a szétagolt, feudális függésben lévő kisvárosok halmazából egy jogi és gyakorlati értelemben is cselekvőképes nagyváros jött létre, önállóságra épülő közigazgatási tapasztalatok halmozódtak fel és fokozatosan kialakultak a teljes önkormányzás kezdeti hagyományai is. Ám a valóságban ezek a tapasztalatok és hagyományok javarészt még törékenyek voltak és a gyakorlat nemegyszer megkérdőjelezhető eredményeket mutatott fel. A még sokszor rendszertelen közigazgatási munka és a meglehetősen tervszerűtlen pénzügyi gazdálkodás következményeként az 1860-as, 1870-es években még sokszor előfordult, hogy a rosszul megállapított és kirótt városi adók nem folytak be, ami a költségvetési év vége előtt teljesen kimerült pénztárat eredményezett és nem egy esetben a tisztviselői béreket sem tudta a város időben kifizetni.

A változások az 1880-as évektől váltak érzékelhetővé. Új bevételi források biztosításával, a hatékonyabb közigazgatási munka megkövetelésével, jelentősen nőttek a város pénzügyi forrásai. A következő mintegy tizenöt évben, Nagyvárad min-

den addiginál biztosabb anyagi helyzetéről így már igen, de látványosabb városfejlődéséről mégsem beszélhetünk. E két, részben egymásnak is ellentmondó jelenségnek a magyarázatát mindenekelőtt a korabeli városvezetés várospolitikájában találhatjuk meg, melyet Nagyvárad akkori első emberének, Sal Ferencnek szinte tipikusan konzervatív irányítási elvei fémjelezték a legjobban.

Sal Ferencet 1875-ben iktatták be Nagyvárad polgármesterének hivatalába, melyet huszonnégy éven át, 1897-ig megszakítás nélkül töltött be. Várospolitikájának homlokterében szinte teljes kizárólagossággal mindvégig Nagyvárad költségvetési, pénzügyi kérdései álltak. Mindez nem véletlen, hiszen Sal Ferenc polgármester városvezetési tapasztalatait még az 1860-as, 1870-es évek nagyváradai viszonyai határozták meg, amikor a város közigazgatása ha nem is mutatott kaotikus állapotokat, sokban hiányzott belőle a korszerű közigazgatás számára elengedhetetlen átfogó szaktudás és rendszeresség.

Tevékenysége első tíz, tizenöt évének vitathatatlan érdeme épp e zavaros pénzügyi állapotok felszámolása volt. A pénzügyi egyensúly megteremtésében teljes volt a siker. Az 1890-es évek elején a város évi bevételei és kiadásai egyensúlyba kerültek, így költségvetési hiány már egyetlen alkalommal sem jelentkezett. A város vagyona ez idő alatt a kezdeti mintegy 2 millió forintról, 4 millió forint fölé nőtt.² Az 1880-as évek végétől már elképzelhetetlenek voltak a korábban szinte általános jelenségek. A város napra és fillérre pontosan kiadta a tisztviselői fizetéseket, törlesztette hiteleit és kifizette vállalkozóit. Figyelembe véve, hogy a város ekkor még csak az ún. rendes bevétel-ekkel rendelkezett, ezt az eredményt csakis úgy lehetett elérni, hogy polgármestere és közigazgatása évről évre már szigorúan begyűjtette a normál jövedelmeket és rendkívüli módon megszigorította a közkiadásokat.

Am pénzügyi tehetsége, kiváló közgazdasági érzéke ellenére, Sal Ferenc polgármester velejéig konzervatív maradt, akinek

majd negyedszázados tevékenysége időszakában mindvégig fő jelszava a bölcs önmérséklet volt. Sal Ferenc mint egy takarékos öreg házmester, rá morgott minden idegenre, minden ismeretlenre, s ifjonti bohóságának tartott mindent, ami megkurtíthatta a városi kasszát. Mindvégig a megfontolt, kis, egymást követő lépésekből álló fejlesztést támogatta, melyek csak a város legszükségesebb beruházásaira terjedhettek ki. Néhány ritka, de az 1890-es években már elkerülhetetlen fejlesztésen kívül, mindvégig elutasított minden átfogóbb városi fejlesztést, s ennek következtében akaratán kívül elősegítette Nagyváradnak a környező nagyvárosokkal szembeni átmeneti lemaradását. Az olyan nagyberuházások ugyanis, mint a város csatorna- és közvilágítási rendszerének kiépítése, a polgárság által már évtizedek óta igényelt színház megépítése, a helyszűke miatt már a gyakorlati munkát is veszélyeztető régi városháza helyett új emelése, vagy a villamosközlekedés megindítása – hogy csak a legszükségesebbeket említsük –, a normál bevételekből nyilvánvalóan fedezhetetlenek voltak. Az egyedüli megoldást a nagyarányú kölcsönfelvétel jelentette volna, ami természetesen együtt járt a város nagyobb arányú eladósodásával. Konzervatív gondolkodására jellemző módon, Sal Ferenc polgármester nem önmagában a kölcsönfelvételt utasította el, hanem ezek olyan beruházásokra való fordítását, melyeket egyértelműen feleslegesnek tartott.

Az 1890-es években azonban e szigorú pénzügyi politika már sokkal inkább gátolta, mintsem elősegítette Nagyvárad fejlődését, s a polgármesteri aggodalmaskodás is már egyre gátlóbb tényezőként jelent meg. A 19. század utolsó harmadának gyorsuló közép-európai városfejlődése ugyanis egyre nagyobb urbanizációs nyomást jelentett Nagyvárad számára is. Terveiben, reális és szükséges elképzelésekben éppúgy, mint a század vég gyors fellendülésre jellemző merész ötletekben Nagyváradon sem volt hiány, ám ezek mögött a városfejlesztési törekvések mögött csak a legritkább esetben állt oda a város vezetése. Sal Fe-

renc polgármesternek ugyanis – bár a maga nemében kiváló pénzügyi szakember volt – a legnagyobb hiányossága épp a komplexebb városfejlesztési elképzelések szinte teljes hiánya volt. Ennek leginkább az volt az oka, hogy a korabeli városvezetés elvei szerint a biztos anyagi háttér és a folyamatosan fenn tartott költségvetési egyensúly a város közigazgatási tevékenységének célja és nem infrastrukturális, urbanizációs fejlesztésének eszköze volt, ami lassan elfogadhatatlanná vált.

A konzervatív polgármesteri gondolkodás által erőteljesen meghatározott városvezetés a századvégen azonban már teret engedett némi kezdeti urbanizációnak is. Ezek pénzügyi alapját két jelentős összegű rendkívüli bevétel biztosította. 1890-ben az állami kezelésbe vett regálé-jövedelmek kárpótlásaként a város összesen 3 millió 600 ezer forint bevételhez, illetve annak kamataihoz jutott, amit 1892-ben Nagyvárad első nagyarányú 2 millió forintot kitevő kölcsönfelvétele egészített ki.³ Az 1890-es évek közepén, Sal Ferenc polgármesteri időszakának utolsó öthat évében, továbbra is elzárkózva a város átfogó infrastrukturális-építészeti fejlesztésének gondolatától, támogatta a bevételek aktívabb felhasználását. Az előtérbe azonban csakis az ún. szükséges beruházások kerülhettek, de ezek megvalósulása a korábbi állapotokhoz képest még is nagy előrelépést jelentettek. Az 1890-es évek közepének éledező urbanizációs lendülete tette lehetővé Nagyvárad vízvezeték-rendszerének részleges kiépítését, az Állami Főreáliskola, valamint a Szent László teret a Bémer térrel összekötő Kishíd és a felső-körösi vashíd megépítését. Ugyanekkor, 1896–1897-ben indult meg a városi telkeken a tűzérési és a honvéd-gyalogsági laktanyák építése is.

Ennek ellenére a Sal Ferenc által elvárt, s polgármesterségének húsz éve alatt szinte mindig élvezett tanácsosi, tisztviselői, sőt a lakosság részéről is megnyilvánuló lojalitás ekkor már egyre jobban kezdett szétfoszlani, a sajtóban megjelenő és a városházi viták során elhangzó bírálatok hatására. Az 1880-as

évekhez képest a 19. század utolsó évtizedében már egyre inkább a városatyák egy része és a város építészeti, fejlesztési kérdéseiben illetékes tisztviselői emeltek szót az évek, esetleg évtizedek óta halogatott beruházások megindítása érdekében.⁴ Egyre kevésbé volt már igaz az a korábban oly gyakran hangoztatott bírálat, hogy Nagyváradon a Városi Tanács békés levegőjét, a foghíjas padsorokban szendergő városatyák kikezdhetetlennek tűnő nyugalalmát csak egyetlen odavetett kiáltás zavarhatta meg: „legközelebb”. Az 1890-es évek közepének vitái már valódi viták voltak, s ezekben már olyan törekvések, hamarosan konkrét terv formáját öltő gyakorlati elképzelések jelentek meg, melyek már előrevetítették és felvetették az 1900 körüli esztendő végleges megoldásokat hozó döntéseinek megannyi részletét. Polgármesteri egyetnemértés, sőt olykor kifejezett ellenkezés dacára e vitákban már egyre szélesebb teret nyertek az átfogóbb városrendezési-urbanizációs törekvések.

Nagyvárad történetében Sal Ferenc polgármester tulajdonképpen utolsó képviselője volt a „főbíró” tisztos figurájának, aki a konzervatívok nyugodt magabiztosságával figyelte az évek múlását, tartotta számon városának gondjait. A nagyvárossá vált, de mint olyan jelentős működési zavarokkal küszködő települést az ő irányításával állították talpra, s helyezték arra a fejlődési pályára, mely nem sokkal később már oly sok mindenkit kápráztatott el. Sal polgármester megteremtette a városi közigazgatás lassan hagyományá nemesedő tekintélyét, de fokozatosan többre volt szükség. Az 1890-es évek már egy türelmetlenebb évtizedet jelentettek. A város polgármesterétől és közigazgatásától már igényelte mindazt a kényelmet s mindazokat az új élettereket, amit a kor technikája immár biztosítani tudott és városfogalma jelentett, de amelyet formálódó polgári közízlése el is várt tőle. Arculcsapásnak látott már minden aradi vagy debreceni csipkelődést, s egy-egy felmerült plánusra, mely gyorsan a Tanács papírkosarába került – vagy jobb esetben

a városi levéltárba –, már nem csak reményteljes elragadtatással, hanem egyre inkább dühös legyintéssel reagált. Az 1890-es évek közepén a megnövekedett elvárások végleg átlépték a hagyományos tiszteletudás határait.

A Sal Ferenc polgármester által megtestesített óvatos konzervatív városvezetési stílus ugyanis lassan mindenki számára jól érzékelhető módon visszafogta a város kialakuló, utat kereső önfejlesztő energiáit és kihasználatlanul hagyta a helyi vagy idegen tőkeérdekeltségeket, miközben egyelőre ismeretlen távlatokba tolta ki az egyre sürgetőbb közberuházásokat. Bár tudatosabb, tervszerűbb városfejlesztő politika a korábnál jelentősebb városi bevételeket és befektethető vagyont eredményezhettek volna, e várospolitikai kapcsán azonban azt is fontos hangsúlyozni, hogy az 1880-as, 1890-es évek még kedvezőtlenebb gazdasági környezetet jelentettek. Az 1900 utánihoz képest még jóval magasabb kamatlábak, a még korlátozottabb és kisebb volumenű banki tevékenység éppúgy nem segítették elő ezt a fejlődést-fejlesztést, mint Nagyvárad akkor még jóval alacsonyabb tőkefelhalmozási szintje, valamint mindezeknek köszönhetően szinte stagnáló magánépítkezések. Az 1900 körülihez képest kedvezőtlenebb gazdasági környezet ugyanakkor nem mentheti fel a kortársak bírálata alól az 1897 előtti városirányítást, csupán enyhítheti a kor egyre hevesebb bírálatát. Kétségtelen ugyanis, hogy mindezen kedvezőtlenebb körülmények ellenére a kiegyezés harmadik évtizedében már adottak voltak a gyors vagy legalábbis a 19. század utolsó harmadának nagyvárad-i viszonyaihoz mérten gyorsabb városi önfejlesztés lehetőségei, melyeket a városirányítás sokszor kihasználatlanul hagyott. Sal Ferenc 1897-ben bejelentett visszavonulásával vitathatatlanul egy új időszak kezdődött Nagyvárad történetében.

Nagyvárad 1897-ben beiktatott új polgármestere kiváló választás volt. Bulyovszky József határozott volt és nagyon elkötelezett. Polgármesteri gondolkodását a Sal Ferenc-féle város-

vezetés negatív és pozitív tapasztalatai egyszerre határozták meg. A legnagyobb elismeréssel adózott elődje pénzügyi politikájának, de ugyanakkor nem fogadta el annak mindenekfeletti elsőbbségét. Az ő időszakától kezdve a városi pénz és adópolitika, a költségvetés egyensúlyban tartása valóban pusztá eszközzé, a fejlesztési feladatok, célok finanszírozásának technikai kérdésévé egyszerűsödött. Bulyovszky polgármester sokat hangoztatott alapelve: „kevés áldozattal sok szép tervet”, ugyanakkor jól mutatta azt a szándékát is, hogy a korábbi pénzpolitika lényegét meghatározó gondolat, az egyensúly, továbbra is első számú városgazdálkodási – de nem városirányítási és még kevésbé városfejlesztési – szándék maradt. Ez már csak azért is így kellett hogy legyen, mivel a bevételek és a kiadások, a fejlesztési célok és a polgárság tehervállalásának folyamatos egyensúlyban tartása a siker szempontjából elengedhetetlen feltételt jelentett. A fegyelmezett, de már jóval kevésbé aggodalmaskodó pénzpolitika tehát továbbra is a közpénzek gondos, aprólékos, gyakorlatilag filléreskedő felhasználását jelentette.

A döntő különbség valójában nem önmagában a pénzpolitikában volt, hanem sokkal inkább abban, amit leginkább vagyongazdálkodásnak nevezhetnénk. A Sal Ferenc által képviselt városvezetési elvek egyenes következményeként az évről évre lassan emelkedő pénzbevételeket és költségvetési aktívumokat rendkívül passzív módon használta fel a város. Ezek évente még viszonylag kis összeget, mindent összeszámolva évente néhány 10 ezer forintot tettek ki, de okosabb felhasználással még így is jelentős fejlesztéseket szolgálhattak volna. A jelentősebb befektetési kockázatokat nem vállaló városvezetés azonban ezeket a pénzeket nem használta fel, így tovább nőtt a város gyakorlatilag holt vagyona.

A Bulyovszky József által folytatott új várospolitikából értelemszerűen ennek ellenkezője egy, a korábinál jóval aktívabb vagyongazdálkodás származott. Ennek kiindulópontját egy

Nagyváradon akkor még ritkán használt pénzügyi eljárás, a nagyösszegű banki hitelfelvétel jelentette. Bulyovszky polgármester 1899-ben és 1900-ban először, majd az őt követő Rimler Károly is egyre gyakrabban, az egyre átfogóbb, vagyis egyre nagyobb pénzigényű városi beruházások anyagi finanszírozására ezeket a kisebb-nagyobb összegű, kizárólag fejlesztési célokat szolgáló hiteleket választották. A fejlesztések és a banki hitelek kapcsolatáról még lesz szó, de általánosságban annyit fontos hangsúlyozni, hogy ezek önmagukban nem feltétlenül okoztak elviselhetetlen terheket. A több évtizednyi – gyakran 50 évnyi – futamidő, a kezdeti magas kamatú drága hitelek konvertálásának későbbi lehetősége és természetesen a gazdasági-ipari-magánépítkezési konjunktúrának köszönhetően „maguktól” emelkedő városi adóbevételek együttesen viszonylag könnyen vállalhatóvá tették őket.

A banki hitelekre támaszkodva és élve a kedvező befektetési lehetőségekkel 1900 után megindult a régóta tervezett és halogatott városi nagyberuházások első hulláma. Elsősorban az ún. produktív beruházásoknak köszönhetően, a következő valamivel több mint egy évtizedben tetemesen növekedtek a költségvetés évi bevételei. A gyorsan emelkedő bevételek további jelentős összegű kölcsönfelvétel vállalását tették lehetővé, amelyeket további beruházásokra fordítottak. A folyamat egy emelkedő spirálhoz hasonlít, amelynek következménye a város vagyónak ugrásszerű emelkedése volt, ami 1902-ben már mintegy 13 millió koronára, majd újabb hét év elteltével közel 38 millió koronára nőtt.⁵ 1910-ben egy korabeli tudósítás már lelkesen jegyezhetette meg hogy: „Örömmel konstatáljuk, hogy a takarékoság, reális keretek közt mozgó számítás meghozta kamatait, mert a város vagyona szokatlan nagy összeggel gyarapodott.”⁶ Pedig az 1900-at követő tíz esztendőben legkevésbé voltak jellemzőek a tisztán költségvetési szempontok.

A Bulyovszky József által fémjelzett új városgazdálkodási forma ugyanis jóval szélesebbre tárta a városfejlesztés lehetőségeit, s ezt sokan igyekeztek a legnagyobb mértékben ki is használni. Lakos Lajos joggal nevezi az 1897 utáni időszakot Nagyvárad kultúrkorszakának, mivel az addigi szerény ütemű városi modernizációt rendkívüli ütemű urbanizációs fejlődés követte.

Rimler Károly polgármester 1902-es beiktatása, a Bulyovszky József által vallott városvezetési elvek egyenes folytatását jelentették a következő, valamivel több mint másfél évtizednyi időszakban. Rimler Károly olyan polgármester volt, aki úgy gondolkodott és cselekedett, ahogy azt a kortársak leginkább látni szerették volna. Rátermett volt, „valóságos reformátor”, s „kipróbáltan liberális ember”.⁷ Különbőség ennek ellenére érzékelhető, mivel Bulyovszky polgármester gyakorlati városfejlesztő tevékenységét Rimler Károly olyan új, a városirányítást meghatározó gondolatokkal egészítette ki, amelyek leginkább szellemi úttörő munkaként határozhatók meg, vagy akár úgy is megfogalmazhatnánk, hogy a nagyvárad urbanizáció „megideologizálásának”.

Az 1902 és 1918 közötti évekre eső polgármesteri időszakában Rimler Károly több nagyobb szabású beszédet is mondott, ám gondolkodását, városáról vallott elképzeléseit az egyik legtisztább és legjobban körvonalazódott formában az 1904. január 10-én az új városháza megnyitása alkalmából elmondott avatóbeszédében foglalta össze. Az akkor már harmadik polgármesteri évét betöltő Rimler Károly beszédét egy sajátos, mindaddig a maga egészében ennyire kiforrott formában még nem összegzett szellemiség jellemezte. Ennek lényegét a város történelmi múltjának a tények alapos ismeretéből fakadó árnyalt és szakszerű bemutatása ellenére is egy, már szinte végletekig elfogult érett lokálpatriotizmus adta meg. Rimler polgármester gondolkodására oly jellemző módon, a beszéd ugyanakkor érdekes ötvözetét adta a jelen történelmi múlt által is igazolt nagyságának és a „jó polgármester” általa megfogalmazott gondolatának.

Rimler polgármester egyértelműen saját korából kiindulva végigvezette hallgatóságát a város majd évezredes történelmében, kihangsúlyozva a múlt azon részeit, melyek egy mindig önállóan működő és gondolkodó városvezetés és egy önfejlesztő, élet-erős település állandó meglétét igazolta. Kiváltságok, középkori szabadságjogok, királyi, fejedelmi dicséretetek, szüntelen szabadságküzdelmek, elévülhetetlenné és megkérdőjelezhetetlenné teszik ennek a településnek megannyi történelmi csapás ellenére is vitathatatlan nagyságát. A város történelme felvázolásának végkicsengése egyértelmű. A beszédben, mint egy vezérfonal húzódik végig az a szinte hitté váló gondolat, hogy a 20. század eleji Nagyváradon semmit sem kell megalapítani, hanem sokkal inkább újjáalapítani, mivel nincs az országnak még egy olyan vidéki városa, amely oly gazdag múlttal és örökséggel dicsekedhetne mint Nagyvárad. A következtetés egyértelmű: a városvezetés feladata méltóvá tenni a várost saját múltjához, történetileg igazolt nagyságához. A történelmi múlt ugyanakkor nem csak igazol, de fel is ment. A pusztulások oka soha nem a városvezetés tehetségtelensége, vagy polgárságának rossz gazdálkodása, hanem mindig a sors kegyetlensége, mely ennek a városnak nagyobb megpróbáltatásokat hozott, mint bármely másikkal. Nagyváradnak tehát nincs mit szégyellnie, mivel a város legalább olyan patinás múlttal rendelkezik, mint azok a városok amelyekkel vetélkedik és amelyek hajlamosak voltak nem is oly rég még Nagyvárad kisszerűségét a város szemére vetni.

Az avatóbeszédnek szánt, de mondanivalójában és gondolatosságában azt jóval túlnövő polgármesteri beszédet áthatja egy, a századforduló, századelő időszakában már a város legfelső vezetését is meghatározó szellemiség. A múlt nagyságából, mint valami kiapadhatatlan forrásból táplálkozó lokálpatriotizmus immár nemcsak az izmosodó polgárság vagy a kritikus hangú újságírás sajátja, hanem az a városi közigazgatás legfelső, döntéshozó szintjéig is felhatolt. Mindez úgy is megfogalmazható,

hogy 1900 körül ezt a közigazgatást már a szellemi nagykorúsodás, önállósodás és öntudatosodás határozta meg, amely maga is felismeri és hangoztatja a váradiságot, önnön történeti múltjával büszkélkedik, s immár elismeri, hogy egyáltalán van neki ilyen. Valósággal rádöbben ennek a tőle szinte függetlenül várossá fejlődött egykori földesúri uralom alatt álló poros kisvárosnak elfelejtett hagyományaira, történeti nagyságára és dicsőségére. E születő, teret nyerő szellemiségből megfogalmazódnak a feladatok. Ragaszkodás a múlthoz, amely a városirányítás önbizalmának legfontosabb forrása, ám ezt immár kiegészíti a jövő perspektivikus felvázolása, a tudatos városfejlesztés és a valódi polgári önkormányzás sikerében való hit.

Rimler Károly polgármesteri beszéde tulajdonképpen nem egy történelmi tárgyú avatóbeszéd, hanem sokkal inkább egy közigazgatási kar és egy városvezető programbeszéde volt. Jól érzékelhetően megjelent és véglegesen teret nyert az, amit még az 1890-es években is oly sokszor kértek tőle számon: a tudatosság. Véglegessé vált az, amit először talán akaratlanul is Bulyovszky József tevékenysége mutatott meg, akkor még nem kevés értetlenséget szülve, hogy a sikeres városfejlődés reményében a városvezetésnek nemcsak kezelnie kell a városi ügyeket, hanem önállóságát s széles mozgásterét kihasználva, tudatosan is fejlesztenie kell azokat.

Jegyzetek

¹ A korabeli város közigazgatásának hatékonyságát jól mutatta a regálé-jövedelmek évtizedeken át húzódo kérdése. Az 1850-ben egyesített város teljeskörű öngazgatási jogának elnyerése elméletileg az adott körülmények között biztosítható valamennyi eszközt megadott Nagyvárad urbanizációs fejlődésének. Ennek pénzügyi alapját az ún. regálé-jövedelmek biztosíthatták leginkább, melyek azonban a feudális időszak mintegy hagyományként a Püspökség és a Káptalan tulajdonát képezték. A regálé-jövedelmek fontosságának a város vezetése is tudatában volt s ez készítette arra, hogy 1858-ban azok átengedéséről tárgyalásokat kezdjen a Káptalannal. Az 1859-ben megkötött szerződés pénzbeli megváltás fejében végleg a város kezelésébe adta azokat a bevételi forrásokat, amelyek felett mindaddig a Káptalan rendelkezett. A szerződést a város ugyan aláírta, de az nem léphetett érvénybe, mivel több mint húsz évig nem történtek lépések a megváltási összeg előteremtése érdekében. A város csak 1882-ben rendezte ezt a fontos pénzügyi, bevételi kérdést, mikor 1 millió forintos hitelt vett fel a Pesti Első Hazai Takarékpénztár Rt.-től melyből kifizethette a nagyösszegű megváltást.

² Lakos Lajos: Nagy-Várad múltja és jelenéből. Nagyvárad. 1904. 233 old.

³ Nagyvárad, 1892. augusztus 15.

⁴ Szinte komikussá vált, ahogy a közigazgatás egyes tagjai a polgármester rendszeres nyári szabadságát kihasználva, megpróbálták keresztülvinni a Sal Ferenc jelenlétében mindig leszavazott beruházási elképzeléseket. Nagyvárad agg első embere ekkor már szinte rettegve gondolt minden elutazására, s ilyenkor mindig atyai jó tanácsokkal látta el a város egyre „megbízhatatlabb” főembereit: *„Fiuk, az Isten áldjon meg, ne írjatok alá semmit, ne beszéljétek semmiről, ne fogjatok semmihez, amíg én oda vagyok. Megöltök ha meghallom, hogy a hátam megett ismét belekaptok valami meggondolatlan-ságba, ami a városnak megint pénzébe kerül”*.

⁵ Nagyvárad Napló, 1910. július 17.

⁶ uo.

⁷ uo. 1902. február 9.

A NAGYBERUHÁZÁSOK

A kezdet lendülete

A 20. század elejének legnagyobb városfejlesztési, városrendezési eredményei kétségtelenül a Bulyovszky József polgármester időszakában meginduló, majd Rimler Károly polgármester időszakában felgyorsuló városi nagy közberuházásoknak voltak köszönhetőek. A nem egy esetben erőteljes polgármesteri támogatás eredményeként megkezdett nagyszabású városi középítkezéseknek rendkívüli jelentősége volt, mivel Nagyváradon nemcsak a századelő közép-európai városfejlődésére jellemző beruházások elkészítésére került sor (villanyvilágítás, víz és csatornarendszer, villamosközlekedés stb.), hanem a 19. század még alacsonyabb szintű városiasodottsága okán, a város kulcsfontosságú középületeit is javarészt most kellett pótolni. 1900 körül azonban, épp a már átfogóbb formában jelentkező városrendezési elvárásoknak és törekvéseknek köszönhetően, már nemcsak pusztá pótlásuk vált lényegi kérdéssé. Legalább akkora problémaként, építészeti, városrendezési kihívásként jelentkezett városképi, városszerkezeti elhelyezkedésük, vagy szakszerű minden akkori és jövőbeni alkalmazásukat biztosító technikai korszerűségük is.

A városi nagy közberuházások részletesebb bemutatása előtt fontos magának a fogalomnak a tisztázása. Az ilyen középítkezéseknek általában azokat tekintjük, amelyeket városi költségvetésből vagy annak terhére felvett hitelekből közcélok ellátására emeltek. Az 1890-es évek végén és az 1900-as évek legelején még elsősorban azokat a már említett középületeket jelentette, melyek megépítése akkor már elodázhatatlan lett, majd ezt követően alapvetően azokat az infrastrukturális, kommunális jellegű beruházásokat, melyek városképi szempontból ugyan nem

voltak annyira látványosak, de az akkor már jól érzékelhetően igényelt és elvárt magasabb szintű városi létforma elengedhetetlen részei voltak.

A városi nagy középítkezéseket tehát alapvetően két nagy csoportra kell osztanunk és különbséget kell tennünk építésük idejét tekintve is. Az előbbi körbe mindenekelőtt a színház és az új városháza épülete tartozott, de ide sorolhatjuk az 1890-es évek végétől a város alakuló új városképébe és városszerkezetébe szervesen beépülő iskola- és kórházépületek, valamint később a város területét addig szétszabdalo patakok lecsapolását és az új Körös-hidak megépítését is. A másik csoportba alapvetően három nagy közberuházás tartozik: a csatornarendszer, a most fejlesztett és kibővített ivóvízhálózat, valamint a város teljes területét átfogó áramszolgáltatási rendszer.

A kor gondolkodása ezeket a nagy közberuházásokat általában ún. improduktív és produktív beruházásokra osztotta, tehát azokra, amelyek elkészültük, fenntartásuk és működtetésük időszakában sem jelentettek a város számára bevételeket és azokra, amelyeknek működtetése révén nemcsak megtérültek a beruházási költségek, de hosszú távon is jelentős jövedelmeket jelentettek a város számára. A pénzügyek és a városi bevételek alapján tett korabeli megkülönböztetés szinte teljes egészében egybeesik a korábbi beosztással, ami nem véletlen, hiszen az első csoportba tartozó épületekben közigazgatási, kulturális vagy oktatási feladatokat ellátó közösségi intézmények kerültek, míg az utóbbi beruházások, mint a város által kínált szolgáltatások jelentek meg és gyakorlatilag annak mint üzleti vállalkozásai működtek.

E különbségek azonban csak ezen épületek, vagy infrastrukturális jellegű építmények elkészülte után és működtetésük során jelentkeztek, mivel tervezésük, gyakorlati kivitelezésük, illetve az építkezések pénzügyi háttérének biztosítása minden esetben hasonló formában rótt terheket a városra.

A városi nagy közberuházások pénzügyi alapját az ország más nagyvárosaihoz hasonlóan banki kölcsön jelentette. A polgármesteri politikák felvázolásakor már esett szó arról, hogy mind a Bulyovszky József, mind pedig a Rimler Károly által fémjelzett városvezetés immár nagy előszeretettel nyúlt a pusztán saját városi jövedelmekből sokáig finanszírozhatatlan nagyberuházások megvalósítása érdekében a nagyösszegű bankkölcsönök felvételéhez. Az egyre jelentősebb összegű bankhitelek felkutatása, annak felhasználási és törlesztési módja a 20. század első évtizedének közepére a városi közigazgatás számára már egy bejáratott, szinte rutinszerű eljárássá vált. Az egyre eltökéltebb városvezetési politika mellett, illetve azzal szoros összefüggésben, ennek az eljárásnak a sikere az 1900 utáni általános pénzügyi viszonyok változásának is köszönhető volt.

A magyarországi gazdasági konjunktúra 1896-ban a millenium évében érte el tetőfokát, majd ezt követően az 1873. évi nagy gazdasági válság óta a legnagyobb visszaesést mutatta. Az 1890-es évek legvégén kibontakozó általános hitelválság a kamatlábak gyors emelkedését hozta, ami drágává és nehezebben felhasználhatóvá tette a legeltökéltebb városvezetési szándék mellett is a banki hiteleket. Ennek következtében a századforduló éveiben a város részéről kezdeményezett hitelfelvételek még viszonylag nagyobb kockázattal jártak s még jelentősebb eladósodással fenyegettek. A gazdasági fellendülés csak 1904-től következett be.¹ A gazdasági konjunktúra nyomán jelentősen estek a kamatlábak, s mindaddig nem tapasztalt pénzbőség jelentkezett, jelentősen csökkentve a városi kölcsönök pénzügyi kockázatát.

Az országos pénzügyi viszonyok alakulásához – elméletileg – alkalmazkodnia kellett volna Nagyvárad város vezetésének és ezt diktálta volna az ésszerű városi pénz- és adópolitika is. Nagyvárad polgármesteri és városházi fejlesztési politikájának sajátos hullámváltozása következtében azonban ez csak részben

alakult így. A már égetően szükséges és ugyanakkor hosszú távon városképi s városszerkezeti szempontból legmeghatározóbb hiányzó középületek (színház, városháza) emelésére ugyanis évre pontosan, az 1899 és 1904 közé eső időszakban került sor, vagyis mikor a banki hitelek felvétele még jelentősebb áldozatok vállalását jelentette. Ezt a nagyobb mérvű kockázatvállalást akkor is érdemes hangsúlyozni, ha tudjuk hogy 1903, 1904 után Nagyváradnak sikerült a korábbi évek kedvezőtlenebb feltételeit módosítani, vagyis konvertálni, alacsonyabb kamatlábakra leszállítani kölcsöneit.

A gyors gazdasági fellendülés 1908 és 1912 között érte el tetőfokát, aminek következtében éveken át alacsonyan maradtak a banki hitelek kamatlábai. Az olcsó hitel nyilvánvalóan nagyban megkönnyítette a város dolgát, ám látványos eredményeket mindez sokkal inkább a század elejéig még nagyrészt pangó magánépítkezések területén hozott. Az urbanizáció, a városi modernizáció kérdésében – legyen szó akár nagy volumenű átfogó városi középítkezésekről, akár a maga összességében legalább annyira meghatározó különböző fajta magánépítkezésekről – a hitelviszonyok és a hitelfelvételek kérdését Nagyvárad esetében is kulcskérdésnek kell tekintenünk. A városi nagy beruházások sikerének, rendkívül gyors, alig egy évtized alatti kiépülésének legfontosabb oka épp e kérdés valóban ügyes kezelése volt.

A városi nagy középítkezések bemutatását a színház építésével kell kezdenünk. Nemcsak a pontos időrendi sorrend miatt, hanem az építkezés körülményei, valamint az azt övező városrendezési és pénzügyi jellegű viták miatt is. A színház felépítésének kérdése és az ehhez kapcsolódó mindennemű vita az 1890-es évek végére már tekintélyes múltra tekintett vissza. Ugyanakkor a század eleji városnak nem volt még egy olyan épülete, amelynek addigi története annyira jellegzetesen adta volna vissza az egész város 19. századi történetének megannyi meghatározó vonását, mint épp a színház.

Az állandó nagyváradai kőszínház építésének majd száz éven át húzódó előtörténetét érdemes tehát röviden érinteni, bár kétségtelen, hogy a város nagy középületei közül, annak rendkívüli jelentősége folytán talán a legnagyobb helytörténeti irodalma van.

A 19. század végéig alapvetően polgári magánkezdeményezések eredményeként induló színházépítési kísérletekre legelőször 1829-ben került sor. Az épületet Várad-Olaszi városába, annak történetileg kialakult legfontosabb útjára, a Fő utcára tervezték. Az építés teljes költsége mintegy 23 ezer forintot tett volna ki. A Polony Ferenc mérnök által készített terv a város (rész) csapszékeként működő Apolló épületet kívánta a színház céljára átalakítani.² A pénzügyileg is jól megalapozott és a vármegyei, városi hatóságok támogatását is élvező terv azonban – a korabeli városrészek jogilag különálló, de földesúri függésük miatt nem önálló helyzetére oly jellemző módon – a püspökség „vétója” miatt nem valósulhatott meg.

A második kísérletre csaknem három évtizeddel később 1857-ben került sor. Az új elképzelések mögött ismét polgári magánkezdeményezés állt, s úgy tűnt, ezúttal semmi sem állhat a színház felépítésének útjában. A színházépítés tervének sikerült megnyerni Zichy Hermannt, Várad császári-királyi helytartóját,³ majd megalakult a nagyváradai színházegylet, amely ötven évre megkapta a várostól a színház helyéül szolgáló telket is.⁴

Az addigra már közigazgatásilag egyesített Nagyvárad állandó kőszínházát a város akkori legdíszesebb terére, a Szent László térre tervezték meg. Az épületnek a tér déli részén a görögkeleti és a görög katolikus templomok közé eső szabadon álló részén való elhelyezése már némi tudatos, városszerkezeti modernizációs törekvések körvonalazódását mutatta.⁵ A hely immár egyértelműen tudatos megválasztása és annak jól átgondolt behelyezése egy, már kialakult építészeti környezetbe kétségtelenné teszi, hogy nem pusztán a színháznak, mint épületnek az elkészítése volt a cél. Ugyanerről árulkodik az is, hogy csakúgy,

mint majd ötven évvel későbbi tervekben, a színházat hozzákapcsolódó melléképületek egészítették volna ki, melyekben éttermet, kávéházat, cukrászdát, valamint boltokat és bérlakásokat alakítottak volna ki. A tervek megvalósulása esetén kétségtelen, hogy az új színház és a hozzá kapcsolódó melléképületek teljesen átalakították volna a tér addigi arculatát, leszűkítették volna az alföldi városokra jellemző tágas piactér szélesen elnyúló vonalait és beépítettségében, városias, építészetileg erősen koncentrált jellegében messze kiemelte volna azt a város többi köztere közül. Talán az sem tűnik túlzásnak, hogy ebben az esetben olyan városszerkezeti súlypont jött volna létre, mely talán eleve eldöntötte tette volna a századvég, századelő városépítészeti kérdéseit, vagy legalábbis kevesebb nyitott kérdést hagyva más mederbe terelte volna azokat. Részletesebb ismeretek nem maradtak fenn, a már nagyon előrehaladott stádiumban lévő elképzelések megvalósulásának elmaradásáról, ám mindenképpen oka lehetett a még kiforratlan városi közélet, amely minden fellángolása ellenére pusztán polgári kezdeményezésből még – és még sokáig – nem tudott áttörést elérni. Az 1857. évi színházterv ugyanis szinte klasszikus magánvállalkozásként jött létre részvénytársasági alapon, amely a színház fenntartási költségeit és saját nyereségét is a különböző üzlethelyiségek bérbeadásától remélte. Ilyen jelentős formában először, de messze nem utoljára bizonyosodott be, hogy a színház és a hozzá hasonló nagy volumenű, a lakosság jelentős részét érintő és igényeit kielégítő városi beruházás csakis a városvezetés teljes támogatása, sőt aktív részvétele esetén vezethet sikerhez. Egy határozottabb városvezetés ugyanis képes az egymásnak feszülő magánérdekek kiegyensúlyozására és erejénél, biztos pénzügyi lehetőségeinél fogva a siker reményében láthat hozzá a tervezéshez és az építkezéshez.

A kudarc ugyanakkor csak a magánkezdeményezésekben rejlő lehetőségek gyengeségét és nem a város színház iránti igé-

nyének hiányát mutatta. Az elmaradt kőszínház tulajdonképpen pótlása érdekében épült fel még az 1850-es években a nagyváradi színikör faépülete, melyet később többször is átalakítottak⁶. Az ideiglenes jelleggel épült színikör majd fél évszázadon át megmaradt, s annak ellenére, hogy rengeteg bírálat érte, jólrosszul ellátta feladatát. Ám hogy milyen feltételek között folytak a színházi előadások a 19. század második felében, jellemző képet fest egy 1870-ből származó tudósítás: *„Majd minden előadás alkalmával valamilyen idillikus jelenet fordul elő. Midőn a „trubadour” legkellemesebb áriáit énekli a színpadon, a parteren egyszerre nyafogó kuvaszogatás hallatszik. Ha történetesen kutya hiányzik, ennek hiányát fülrepsztó gyermeknyávogás pótolja. Ha az sincs, hát van egy részeg hazafi, ki a karzaton folytonosan nyugtalankodik, s az alatta lévő páholyközönség testi biztonságát veszélyezteti. Ha mindez nincs, van egy gyenge záporosó, melynek rontó-bontó hatása leginkább mutatja e fabódé silányságát. Ilyenkor a karzati közönség úgy megázik, mintha szabad ég alatt volna; az első emeleten és földszinti páholysorokban pedig úgy csurog be a víz, mintha csöbörből öntenék, de még a színikör kellő közepébe is behat az esővíz, úgyhogy sokan esernyőiket kénytelenek kinyitni, hogy magukat a kellemetlen hűtőtől megóvják. A színészek egy szavát sem hallani, hanem annál jobban látni, hogy ázik öltözetük, a sűgót majnem kiűsztatja a víz, mely a proscénumba hull, és a festett pegazus a szárnyát szegi. A női öltözőszobában valóságos vízözön van, úgy hogy dézsákkal fogatják fel a vizet, ruháik át és átáznak, és ha levetik kicsavarhatják belőle a vizet. A díszítmények a színpadon és a színikör padlásán ily alkalommal egy-egy haláldőfést kapnak...”*⁷

A mostoha körülmények ellenére az 1890-es évekig a színház ügye alig valamit haladt előre, bár az 1857-es kezdeményezéshez hasonló vállalkozásokra egy-két alkalommal még sor került.⁸ Az ok pedig mindig ugyanaz maradt. A városvezetés, ha

kellett telket biztosított és mai szóval élve a vállalkozó szellemű beruházót erkölcsi támogatásáról is biztosította, de saját maga még nem vállalkozott erre. Az 1870-es, 1880-as években Sal Ferenc polgármester a kidobott pénznek tekintett színházépítés egyik legelszántabb ellenzője volt, ami azonban ekkor még nem okozott a későbbiekben oly jellemző, sokszor személyeskedésig menő sokszereplős és rendkívül éles hangú vitákat, legfeljebb a magánkezdeményezéseket ítélte eleve kudarcra.

Az 1890-es évekre a helyzet ha lassan is, de megváltozott, s ez a korábbiakhoz képest új jelenségeket idézett elő. A 19. század utolsó évtizedére már nem volt olyan Nagyváradhoz hasonló vidéki nagyváros, mely ne rendelkezett volna állandó kőszínházzal. Immár nemcsak a színházlátogató közönség vagy a színházépítésben üzleti lehetőségeket látók gondolták úgy, hogy a váradi színészet addigi feltételei méltatlanok a városhoz. Elfogadhatatlanná vált, hogy az mindössze abból álljon mint Derecskén vagy Szamosújváron, vagyis hogy a környező nagyvárosok: Arad, Debrecen vagy Kolozsvár társulatai nyáron, a rendes színházi évad után Makó, Bánffyhunad vagy Békéscsaba helyett Nagyváradra jöttek le „faluzni”.⁹ Színházi élet tehát csak nyáron volt, s azt évről évre „átizzadt, tropikus évad tette ki” – ahogy fogalmaztak. Az 1890-es évekre a színházat már nagyon sokan – bár nem mindenki – a városfejlődés, a polgárosodás, az urbánus közélet legfontosabb és így legjelképeesebb épületének látták, s a nagyváradai színügy végnélküli áldatlan vitákba, szócsatákba s meddő papírmunkába belesüllyedő ügyét a fejlődés-képtelenség legnagyobb bizonyítékaként élték meg. A nagyváradai színház építését kérdeni – hangzott a kor ironikus megállapítása – egyet jelent a svájci tengerészetért való szóemeléssel. Az 1890-es évek közepéig úgy tűnt, Nagyvárad soha nem fogja elérkezettnek látni az időt egy kőszínház – vagy egy akkor divatos kifejezéssel élve, téliszínház – felépítésére, mely felváltaná az oly sokat szidott, ócsárolt, nyári színekört, a „fabódét”.

A viták valóban hosszúra nyúltak, de mégsem voltak teljesen feleslegesek. A viták elhúzódásának az 1890-es évekre már kialakult egymásnak feszülő rendezési elképzelések épp úgy okai voltak, mint a polgármester és a tanácsosok egy részének makacs ellenkezése, vagy a jóval régebbi gyökerű városrészek közötti rivalizálás. Kezdjük ez utóbbival. A két egykor közigazgatásilag önálló belső városrész, Újváros és Olaszi vitájának gyökere részben az egykor különálló városi létből fakadó, viszonylag erős, bár a 19. század végére már nagyrészt elhalványodó önállósági tudata volt. Ami ebből megmaradt, az már sokkal inkább az elsőség kérdése volt, melynek eldöntésére mindkét városrész egyetlen dolgot tudott bizonyítékként elfogadni, az új állami és városi középületek elhelyezését. Az 1857. évi színházterv a Szent László teret vagyis Újváros főterét kívánta beépíteni, ami a 19. század közepének viszonyai között az egyetlen életképes megoldás lehetett. A tér a korabeli város egyetlen jól kiépített, a kor viszonyához és Nagyvárad többi részéhez mértén kellőképpen rendezett terét jelentette, melyen a városi kereskedelem jelentős része bonyolódott. Az Újvárosiak szívesen fogadták volna be a színház épületét, s elhelyezését is igazságosnak, a helyes egyensúly megteremtésének tartották, mivel a város közigazgatási épületei szinte kizárólag Olasziban voltak.

Mint láttuk, az 1857. évi színházépítési tervek kialakításában – és sajnos kivitelezésében sem – a város nem vett részt, s az nem is valósult meg. Az 1890-es években azonban az erőtlen magánkezdeményezések helyét a városi közigazgatás – vagyis pontosabban annak egy része – vállalta fel, s az már egészen más megfontolások alapján egyértelműen Olasziban kívánta elhelyezni az új színház épületét. Az Olaszi mellett szóló döntés mögött azonban nem a városrész erős, vagy Újvárosnál erősebb érdekérvényesítő ereje állt, hanem – mint erről még lesz szó – a már körvonalazódó általánosabb, főleg a belváros fejlődését szem előtt tartó rendezési elképzelések. A következmény azon-

ban a már szinte elfelejtett vetélkedés fellángolása, a városrészi különállás történeti hagyományán nyugvó érvelés megjelenése volt, s mint ilyen, utoljára villantotta fel a kialakuló modern nagyváros e még a 18. században gyökerező tradicionális vonását.

Az úJVárosiak tulajdonképpen nem is Olaszival vitatkoztak, s találták magukat szembe a jobb parti városrész törekvéseivel, mint sokkal inkább magának a városvezetésnek gyökeresen új elképzeléseivel. Az 1890-es évek színházi vitáinak ugyanis egyik legdöntőbb új vonása volt, hogy a színház megépítésének ügyét már maga a közigazgatás vállalta fel, s lett a tervek kivitelezésének legfontosabb szószólója, egyetlen lehetséges megoldásként a régóta várt épület városi költségvetési keretből történő megépítését fogadva el. Ez azonban egyelőre nem egyszerűbbé, hanem valamivel még összetettebbé tette a kérdést mivel a Városi Tanácsban nem csak minden vélemény, de egyben természetesen valamennyi városrész is képviseltette magát. A városrészek közötti ellentétek bevonultak a Városi Tanácsba.

A Városi Tanácsban helyet foglaló úJVárosiak a színház építési helyéül ugyanis vagy a Szent László teret vagy pedig a Nagypiac teret javasolták. A Szent László téri elhelyezés indokai négy évtized alatt mit sem változtak, s a Nagypiac téri elhelyezésnek is voltak vitathatatlan előnyei, elsősorban, hogy annak területe a város tulajdonát képezi, s mint ilyen, az építkezés nem igényel kisajátítást. Az úJVárosi elképzelések mögött azonban nemcsak városrészi lokálpatriotizmus húzódott meg, hanem egy akkor már lassan eltűnő hagyományosabb városfejlesztési elgondolás is. Akár a Szent László téri, akár a Nagypiac téri elgondolás valósult volna meg, az pusztán egy régóta hiányolt fontos középület egyszerű „pótlását” jelentette volna, s nemigen módosított volna a belváros tradicionális, erősen kisvárosias jellegű tér- és utcaszerkezetén. Márpedig az 1890-es években már konkrét formában megjelentek a kezdeti, főleg tudatosan a bel-

városra koncentráló rendezési törekvések, amelyek a korábbi időszaknál jóval bátrabban készek voltak beavatkozni a hagyományos – azaz girbe-gurba – módon kialakult utcavonalakba, és a gyakorlatilag spontán módon kifejlődött nagyvárad épületek zárt szövetébe.

Az újvárosi javaslatok elvetése kétségtelenül először hozott áttörést Nagyvárad modern városfejlesztési elképzeléseiben. A valóban sokáig elhúzódó viták lényegét, legnagyobb eredményét és egyben végső értelmét ennek az új szemléletnek az érvényesülése jelentette. 1891. szeptember 2-án a város Színügyi, Szépészeti és Közlekedési Bizottsága, Knapp Ferenc építész kérelme nyomán döntést hozott a színház épületének helyéről. A véglegesnek szánt helyszín Olaszi fő útőérének, a Fő utcának Körös-parti torkolata, a Bémer tér lett.

A Bémer tér az 1890-es évek elején még teljesen kiépítetlen, vagyis egész pontosan még teljesen beépített állapotban van. Térként csak a későbbi terület déli, a Posta és az Áldás (később Rimanóczy Kálmán) utcától a Körös-partig tartó elszűkülő rész volt tekinthető. Ettől északra jelentős számú, építészeti szempontból jellegtelen, nagyrészt földszintes házak és viszonylag nagy kiterjedésű belső udvarok követték egymást. A kezdeti formájában kis kiterjedésű tér a Szent László tér területének mintegy egyharmadát tette ki s eltörpült a hatalmas és javarészt még kiépítetlen Nagypiac tér mellett. A Bémer tér melletti döntés kezdetről fogva jelentős bontást, gyökeresebb átalakítást, megannyi telek-kisajátítást, vagyis komplexebb térrendezést igényelt, a város belső forgalmának ezen az egyik legfontosabb területén.

A Bémer tér előtérbe kerülésének egyik legalapvetőbb oka épp ez utóbbi probléma volt. A Fő utca a város belső gyalogos és közúti forgalmának, valamint a városba érkező külső kereskedelmi forgalomnak egyik legfontosabb és egyben leghosszabb útvonalát jelentette. A Fő utca (később Rákóczi út) hagyományos vonala azonban Bémer téri torkolatánál, az ún.

Bazár-szorosnál, egy kevesebb mint 10 méter széles kis utcácskává szűkült, vagyis szinte alkalmatlan volt a Szent László és a Nagypiac tér felé haladó nagy és a későbbiekben egyre nagyobbak várt forgalom lebonyolítására. A Bazár-szoros kiszélesítése alapvető rendezési kérdés volt, ami mindenképpen bontásokat és a tér felszabadítását követelte meg.

A Bazár-szoros kiszélesítése és a színház felépítésének egybekapcsolása természetes gondolat volt, mivel a Bémer tér nemcsak fontos közlekedési áteresztő területet, de egyben már az egyik legfrekvenciáltabb belvárosi életteret is jelentette. A Bémer tér és annak közvetlen környéke Nagyvárad egyik legsűrűbben beépített és legnagyobb forgalmú része volt. Számos iskola, szálloda épült itt ki, megannyi egyházi és közigazgatási vonatkozású épület alakult ki közvetlen közelében, s nem utolsósorban a tértől néhány lépésre működött évtizedekig a színház. A terület belvárosi jellege már élő hagyományokon nyugodott, vonzotta a külső városrészek lakosságát. Az Olaszi és a környező városrészek lakosságának szokásai, a zavartalanabb kereskedelmi forgalom, a város hagyományos, napról napra, hétről hétre, évről évre ismétlődő, szinte körforgásszerű életritmusa egységesen a Bémer teret tette alkalmassá az új színház felépítésére.

Az 1891. városházi döntés után Busch Dávid városi főmérnök tíz tervet tett le a Városi Tanács asztalára, melyekből egy a Nagypiac térre, a többi pedig a Bémer térre vonatkozott.¹⁰ A tervek alapos elemzéseket és ugyanakkor ésszerű javaslatokat tartalmaztak. Busch főmérnök a tervek keretén belül, részletes költségvetési számításokkal alátámasztva kidolgozta a Bémer tér teljes átépítésének és abba a színház beillesztésének valamennyi lehetséges kombinációját. A tíz terv mind a térrendezést, mind pedig a színház és az ahhoz kapcsolódó egyéb épületek méreteit, valamint e kettőnek egymásba szervesen illeszkedő kapcsolódását tekintve, a maga nemében Nagyváradon

mindaddig páratlan mérnöki munka volt. Az egyes tervek kiviteli költsége 300–400 ezer forint között mozgott. Az elkészített tíz terv közül Busch Dávid hármat ajánlott a Tanács figyelmébe. Az első terv szerint a jelentős bontások útján teljesen felszabadított tér közepére épült volna meg a színház, főhomlokzatával a kiszélesített Fő utca felé fordulva. Az épület két oldalán kis parkokat alakítottak volna ki, s hátánál egy új utca jött volna létre, mely a Bémer teret kötötte volna össze az Apáca utcával. Az új utca túlsó oldalán a kisajátított és lebontott házak helyére új bérházak kerültek volna, melyek bérbeadásától jelentős hasznot remélt a főmérnök. A második elképzelés már közelebb állt ahhoz, ami végül megvalósult. E terv szerint a színház fő homlokzatával már a Bémer tér felé fordult, későbbi helyére került az összekötő utca is, ám a Bazár épületének helyet adó telken a korábbi épületek megmaradtak volna. A harmadik megoldás szerint a Fő utca kiszélesítése egyelőre elmaradna és a csak részben megtisztított tér közepére, főhomlokzatával a Bémer tér felé fordulva épülne meg a színház.¹¹

Busch Dávid városi főmérnök végül is ez utóbbit, számszerint a 8-as számú tervet ajánlotta.¹² Vitathatatlan, hogy a belváros rendezése szempontjából ez az elképzelés volt a legvérszegényebb, mivel ez, az addigi épített környezeten alig változtatott volna, s így az új színházat beékelte volna a jellegtelen földszintes épületek tömegébe, amelyektől egy alig ötméteres kis sikátor választotta volna el, ráadásul a Fő utca kiszélesítését is elodázta volna. A főmérnök döntésében Kelemen Lajos a tervek és a tervező koncepciótlanságát, átgondolatlan mérnöki munkát lát, s véleménye szerint a tervek nagy száma kifejezetten gátolta a döntéshozók előtt a kérdés tiszta megítélését. Ugyanezzel magyarázza a főmérnök választását is.¹³ Bár kétségtelen, hogy a tervek nagy száma nem segítette elő a gyorsabb döntéshozatalt, az mégsem feltétlenül csak Busch főmérnök határozatlanságát vagy döntési képtelenségét mutatta, hanem sokkal inkább a

színház körüli kérdések összetettségét. A maga nemében Nagyváradon még valóban úttörő jellegű térrendezési elképzeléseknek ugyanis illeszkednie kellett a korszak szűkkeblűbb pénzügyi politikájához. Busch Dávidot dicséri, hogy a kilenc variáns mindegyike nemcsak a tér rendezésének és a színházépület elhelyezésének szempontjából ajánlott más és más megoldást, de mindezt igyekezett a várható pénzügyi jellegű kifogásokhoz is igazítani. A tulajdonképpen építészeti, városrendezési szempontból legkevésbé átfogó és bár a Bémer téren, de a Fő utcai torkolat átalakítása nélkül felvázolt, gyakorlatilag pusztá hiánypótlásra szánt színházépítés támogatása mögött is a főmérnök ezen félelmei húzódhattak meg. Pénzügyi szempontból ennek kivitelezése mindössze 290 ezer forintnyi összeget rótt volna a városi költségvetésre és mivel jelentősebb bontásokra sem került volna sor, mindössze 90 ezer forintot tett volna ki az építkezéshez szükséges terület-kisajátítások teljes költsége.

A színház építésével foglalkozó bizottság ennek ellenére a 2-es számú tervet ajánlotta a Közgyűlésnek elfogadásra, amely a tér hátsó Apáca utcai részének részleges beépítésétől eltekintve, már a későbbi elrendezést mutatta.¹⁴ Az építkezésben leginkább érintett várospolitikusok döntése jól mutatta az 1890-es években már erőteljesen körvonalazódó, a belváros ezen részének komplexebb átépítésére törekvő valódi szándékot. Sal Ferenc polgármester azonban egy pillanatig sem csinált belőle titkot, hogyha tehetné, a színházépítés tervét a legszívesebben teljesen elvetné. Pedig a pénzügyi bizottság egy rendkívül alapos tanulmányban azt is kimutatta, hogy nemcsak a színház, de a többi hiányzó középület is kivitelezhető volna a város ún. rendes bevételeiből a következő három-öt esztendőben.¹⁵

Ennek ellenére Nagyvárad Közgyűlése Busch főmérnök 8-as számú tervét fogadta el, amelynek egyetlen érdeme az volt, hogy minimális költséggel, vagyis a legkisebb „pénzkidobással” meg lehetett oldani az építés egész kérdését, ám városfejlesztési szempontból alig jelentett volna előrelépést.

A Bémer tér mellett szóló döntés tulajdonképpen végleges volt, bár a következő években, a helyszín és az építkezés tágabb vagy szűkebb jellege körüli viták szinte mindvégig megmaradtak. Az 1890-es évek vitái a gyakorlat szintjén némileg már valóban értelmetlenek voltak, mivel a Közgyűlés végül is egyelőre nem fogadta el a belváros tekintélyes részét kitevő Bémer tér átépítését, ám elméleti szinten nagyon is lényeges következményekkel járt. Egyértelművé tették ugyanis, hogy amennyiben a város lényegi változást kíván elérni a belső forgalom feltételeinek korszerűsítésében, elkerülhetetlen a Bazár-szoros kiszélesítése és a Bémer téri teljes átépítése. Sal Ferenc polgármesteri időszakában azonban ez a felismerés nem sokkal vitte előbbre a Bémer téri építkezés ügyét és minden erőfeszítés ellenére csaknem lehetetlen volt valamely nagyobb szabású elképzelés elfogadtatása. A pénzügyi szempontok előtérben maradása miatt a színházépítés ügye csaknem mélypontra jutott.¹⁶

Bulyovszky József polgármester beiktatása után egyértelművé vált, hogy mind a színház elhelyezése, mind pedig a városfejlesztés szempontjából kulcskérdésnek számító Bémer tér átépítésének kérdése alapvetően nem pénzügyi, hanem sokkal inkább koncepcionális probléma. Az új polgármester világossá tette, hogy a színház felépítésének csak a Bémer tér teljes átalakításával együtt van értelme. Alig három hónappal beiktatását követően a Közgyűlés döntött a hat évvel korábbi elgondolások szellemében. 1897 szeptemberében minden addiginál nagyobb összeget, 580 ezer forintot szavazott meg a Bémer téri házak kisajátítására és a Bazár-szoros kibővítésére, a színház építési költségét pedig 340 ezer forintban határozta meg.¹⁷

Az 1897. szeptemberi döntésekor és azt követően is Bulyovszky polgármester ragaszkodott az építészeti, urbanizációs szempontból legmegfelelőbb megoldáshoz, mellyel azonban minden korábbinál nagyobb pénzügyi terheket vállalt magára a város. Az új elképzelések ugyanis nemcsak a rendezésben hoz-

tak áttörést, de az adott korszakban első ízben került sor arra a pénzügyi, finanszírozási megoldásra, amely a következő mintegy két évtized városfejlesztő tevékenységének leghatékonyabb eszköze lesz: a kölcsönfelvételre. Az új polgármester nemcsak vállalhatónak, de kifejezetten szükségesnek tartotta a minél átfogóbb építkezések megvalósítása érdekében ezt a pénzügyi megoldást. A teljes kisajátítási, bontási és építési költség csaknem felét, mintegy 500 ezer forintot eleve nem saját bevételekből, hanem banki hitelekből kívánta fedezni.¹⁸

A fordulat önmagában nagyon kedvező volt, de szerencsétlen időpontban született. 1899. július 8-án az arra az évre tervezett 200 ezer forint felhasználásával, megindult a színháznak részben helyt adó Sáfrád-ház bontása. 1899 során gyors ütemben folytak a bontások és indultak meg az építkezések. Az építkezések kezdeti időszakában annak minden költségét saját pénzügyi keretéből finanszírozta a város, de a további folytatás érdekében elengedhetetlen volt a mintegy félmilliónyi bankkölcsön minél hamarabbi biztosítása. Az 1900 körüli évek országosan kedvezőtlen gazdasági-pénzügyi viszonyai azonban akkor rendkívül megnehezítették ezt a később viszonylag egyszerű kérdést. 1899 szeptemberében a Bémer téri építkezések szinte kellős közepén a városi pénztár csaknem teljesen kiürült és a helyzet azzal fenyegetett, hogy az építkezéseket időlegesen le kell állítani, ha a város nem jut sürgősen pénzhez. Bulyovszky József nem egy esetben személyesen tárgyalt a budapesti nagybankokkal, de a magas kamatlábak miatt a kapott ajánlatok egyelőre elfogadhatatlanok voltak.¹⁹ A megoldást – úgy tűnt – a nagyváradi bankok hitelei jelenthették. A négy legfontosabb helyi pénzügyintézet egyenként 200 ezer forint hitelt tudott nyújtani, de igen kedvezőtlen ítélt évi 6 és 6,5 százalékos kamat felszámolásával.²⁰ A város kényszerhelyzetben volt, elfogadta a hiteleket. Bár 1900. január 23-án megjött a kölcsön első részlete, a város csak nagyon óvatosan nyúlt ezekhez a pénzekhez,

s közben tovább folytak a tárgyalások a kedvezőbb feltételeket biztosító nagybanki hitelekéről. 1900 márciusában két ajánlat érkezett²¹, melyből a város a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület 2,6 millió korona, évi 5,85 százalékos kamatozású ajánlatát fogadták el.²²

A határozottabb fejlesztéspolitikára jellemző módon, az eredeti elképzelésekhez képest több mint kétszeresére nőtt hitelösszegeből a polgármester nem pusztán a színházi építkezések folytatását és befejezését kívánta finanszírozni. Mivel a kapott kölcsön magasabb volt mint bármilyen korábbi elképzelésben megfogalmazott összeg – amely eddig legfeljebb 1 millió vagy 1,2 millió koronát tett ki²³ –, lehetőség volt a pénz szélesebb formában való felhasználására. A hitelt három különböző probléma megoldására használták fel. Egyrészt a pénzügyi terhek csökkentése érdekében a város 367 ezer korona erejéig azonnal kifizette a nagyváradi pénztintézetek korábbi hiteleit, s megkezdte a színházépítésre felvett hitelek törlesztését is. Ugyanakkor a színház és a Bazár épületének befejezésére, valamint a Bémer tér egészének rendezésére mintegy 1,1 millió korona végösszeget szavazott meg.²⁴ Végül mintegy 1 millió koronát irányoztak elő egyéb nagy városi beruházások megindítására, melyekről később még lesz szó.

A városfejlesztési politika irányváltása a tudatos urbanizációs törekvések érvényrejutását eredményezték. 1900-ra megvalósult az, amit az 1890-es évek elején egy szűkkeblűbb pénzpolitika vagy a partikuláris érdekeken nyugvó, rosszul értelmezett városrészi lokálpatriotizmus még meg tudott akadályozni. A tudatos városfejlesztés következménye Nagyvárad történetében először lett nem pusztán egy utca kiszélesítése, vagy egy régen várt középület elkészülte, hanem egy új nagyvárosi közösségi élettér megalkotása. Nemcsak a színházat, mint kulcsfontosságú kulturális intézményt sikerült megépíteni, de a 16 méter szélesre kitágított Bazár-szoros a gyakorlati közlekedési

elvárásoknak is megfelelt. Az eredmény egy olyan új mindeddig a maga egészében még kiforratlan városszerkezeti gócpont létrejötte volt, amely ide, a Bémer térre és annak közvetlen közelébe vonzotta a következő évek látványos építészeti fellendülése nyomán kialakuló modern nagyváros ma már műemlékké nemesedett, városképileg mindmáig meghatározó mennyi alkotását. A főhomlokzatával a tér felé fordulva, a bécsi Fellner és Helmer cég által megtervezett színházépület, valamint közvetlen közelében id. Rimanóczy Kálmán tervei szerint felépített Bazár-épület, egy formálódó tipikusan közép-európai nagyváros belvárosi arculatának első markáns vonásait jelentették.

A színházépítés sikeres befejezése jelentős következményekkel járt. A bankhitelekre alapozó fejlesztéspolitika igazolta a hozzá fűzött reményeket. Az elkészült épület és az azt körülvevő tér rendezése bebizonyította, hogy a pénzügyi terhek átmeneti vállalása jelentős városi közberuházások befejezését eredményezhetik. A „haladjunk, vagy maradjunk” kérdése ezzel tulajdonképpen eldőlt, s helyébe egy új alapkérdés került: milyen áron? Már a színház építésénél felmerült a felvett banki hitelek megfelelő pénzügyi fedezetének biztosítása érdekében a város polgárságára kirótt adótételek emelésének a kérdése. Már az 1900. évi városi költségvetés 6 százalékos városi pótdadó, azaz ún. közköltő emelést irányzott elő. Bár az adóemelés a városi tanácsosok heves tiltakozása miatt 1900-ban még elmaradt, a következő évek már ebben is jelentős fordulatot hoztak. A város a nagy fejlesztések időszakában vállalni lesz kénytelen ezt a súlyosabb pénzügyi terhet.²⁵ Bulyovszky József polgármester sokat hangoztatott alapelve: „kevés áldozattal sok szép tervet” – úgy tűnt, aligha lesz megvalósítható. Ha Sal Ferenc polgármester időszakában az alapvető problémát a konzervatív városvezetés szinte fukarságig menő takarékoskodása jelentette, úgy most épp a fordítottja történt. Sokak szemében a

polgármesteri „álmódosások” pénzügyi zűrzavart, eladósodást, boruló költségvetést és vállalhatatlan áldozatokat követel meg a várostól. *„Ilyen módon való előrehaladással lehet eredményeket felmutatni, lehet brillírozni, de hová vezet mindez, hová jutnak a polgárok a folytonos közköltő emeléssel”* – hangzott nem egy városatya aggodalma.²⁶

Az 1890-es évek legvégén tehát új jelenségként fokozatosan kialakult egy sajátos ellentét a Bulyovszky József polgármester által irányított szűkebb városirányítás bátor, sokak számára vakmerő városfejlesztési elgondolásai és a konzervatívabb várospolitikusok óvatosabb szándékai között. Ez utóbbiak álláspontját, azonban nem pusztán konzervativizmusuk határozta meg. Nem szabad elfelejteni, hogy a városi képviselők jelentős része tehető kereskedő-iparos rétegből került a városi politikába, akár mint legtöbb adót fizető virilista, akár mint választott tanácsstag. Közülük sokak szemében a színházhoz hasonló improduktív városi beruházás csupán polgármesteri presztízsfeljesztésnek minősült, egy olyan városfejlesztési politika célkitűzéseinek, amely nem sokat törődik a város polgárságának gerincét adó vállalkozók jövedelmeinek megcsapolásával és amely minden kölcsön fedezetét erre a gazdag kereskedő-iparos polgárságra hárítja. Az ő szemükben a haladás, a modernizáció, a nagyvárosi lét kialakulásának előfeltétele nem a polgárságra háruló adótételek emelése, hanem épp ellenkezőleg azok csökkentése, mely így szabadon visszaforgathatóvá válik.

Érdekes módon a színház építésénél ezek az ellentétek, még nem vezettek ilyen típusú heves vitákhoz. A színházat mindenki elragadtatással várta, vagy egyszerűen csak szükségesnek tartotta, s így az azt fedező kölcsönfelvételt, mint egyszeri megoldást elfogadhatónak találta. Bulyoszky polgármester azonban már a színházépítés ügyének rendeződésével nem habozott Nagyvárad második nagy hiányzó középületének, a városháza kérdésének felvetésével.

Bulyovszky József, majd Rimler Károly polgármesteri tevékenységének egyik legfontosabb állandó törekvése volt a városi közigazgatás munkájának korszerűsítése. A korszerűsítés fogalma alatt lényegét tekintve három törekvés húzódott meg. A tisztviselői kar számbéli növelése, a hatékonyabb közigazgatási munka kialakítása és a tisztviselői bérek folyamatos emelése. A városra háruló közigazgatási feladatok magas, vagy legalábbis a 19. század közepéhez, utolsó harmadához mérten magasabb hatékonyságának és színvonalának biztosítása egy jelentős akadályba ütközött Nagyváradon. Szintén az egyesítés előtti különálló városrészek széttagolt városirányítási formájának mintegy hagyományaként, más vidéki nagyvárosoktól eltérően itt soha nem alakult ki egy nagy befogadóképességű központi városháza. Az egyesítést követő fél évszázadban a közigazgatásilag egyesített város első épülete Olaszi város(rész) egykori székháza volt. A Széchenyi téri kis, egyszintes, átalakított formájában ma is álló épület már az 1870-es, 1880-as években képtelen volt valamennyi városi hivatal befogadására. Az 1890-es évekre a régi városháza épületében már csak a polgármesteri hivatal, valamint néhány kisebb létszámmal működő városi ügyosztály maradt. A többit átmenetileg a város különböző pontjain helyezték el olyan, a város tulajdonában lévő épületekben, melyek befogadóképességüknél fogva megfelelőnek tűntek egy-két városi hivatal működési feltételeit biztosítani. Az állandóan átköltöztetett, lassan néhány szobára összezsugorodott hivatalok így a Zöldfa és a Fekete Sas fogadók, a közigazgatási munka feltételeinek tökéletesen alkalmatlan épületeibe kerültek.²⁷

Már az 1890-es évek derekán mindenki belátta, hogy egy új korszerűbb, nagyobb befogadóképességű és főleg a hivatalokat koncentráltan egy helyen működtető épületre van szükség. Sal Ferenc elméletileg maga is nyitott volt valamilyen, a kor kiadásaihoz mérten nagyobb befektetésre. 1894-ben döntés született egy új városháza felépítéséről. A terveket ismét Busch Dávid

készítette el. A tervek szerint a város főmérnöke az épület helyét a város tulajdonát képező telekre, a Főreáliskola és polgári iskola helyére, vagyis a pontosan tíz év múlva elkészült új városháza területére képzelte el.²⁸ Az úJVárosi elhelyezés körül ezúttal nem volt vita. Az 1890-es évek közepére ha nem is került le végleg a napirendről a színház Szent László téri vagy Nagypiac téri elhelyezésének a gondolata, a Bémer tér átalakítása és a színház odaépítése már nagyon valószínű volt. A Szent László téri elhelyezés mellett tehát nemcsak az szólt, hogy nem igényelt telek-kisajátítást, valamint hogy ezen kívül más építészeti környezet nemigen volt alkalmas egy új épület elhelyezésére, hanem az is, hogy ezáltal az úJVárosiak is érvényesülni látták saját érdekeiket – ami persze legkevésbé sem zárta ki azt, hogy továbbra is ne szorgalmazták volna a színháznak ebbe a városrészbe való elhelyezését.

A Busch Dávid főmérnök által készített terv eredetileg 400 ezer forintban jelölte meg az építési költségeket és egy olyan nagyszabású, a kor körülményei között a célnak megfelelő irodaházat tervezett, amely befogadta volna a városirányítás valamennyi addigi ügyosztályát.

A városi illetékes bizottságok azonban elvetették a főmérnök túl nagyszabásúnak és főleg túl költségesnek tartott elképzeléseit és pályázatot írtak ki előbb 350 ezer, majd 270–300 ezer forintban határozva meg az építési költségek legfelső határát.²⁹ A színház építési pályázatának 1894-es meghirdetésekor, a Mérnök és Építész Egylet a kor nagyváradi viszonyaira nagyon is jellemző megállapítása, mely szerint: „a váradiak olcsón akarnak nagy színházat emelni”, a város mostani döntésére is igaz volt. A beérkezett kilenc pályaműből a város ugyan négyet megvett, de egyiket sem tartotta a maga eredeti formájába kivitelezhetőnek, így ifj. Rimanóczy Kálmánt kérte fel a városháza terveinek elkészítésére.³⁰ A pénzügyi szempontok azonban ismét érvényesültek és az alig negyedmillió forintra leszállított költség-

geket sem látták végül előteremthetőnek, így a városháza felépítésének terve egyelőre lekerült a napirendről.

A Bulyovszky József polgármester nyilvánvalóan a színházi építkezések miatt 1899–1900-ig komolyabb formában nem hozta napirendre a városháza kérdését. A kialakult helyzet azonban fokozatosan tarthatatlanná vált és az áldatlan állapotok a közigazgatási munka teljes megbénulásával fenyegettek.

Az első elképzelések azonban még nem egy teljesen új épület megépítéséről, hanem – a város addigi „jó” hagyományainak megfelelően – egy ideiglenes városháza kialakításáról szóltak. Először a már korábban többször felmerült javaslatok jelentek meg, így 1900 januárjában-februárjában előbb a Fő utcai városi hivatal épületének bővítése, majd a Nagypiac téri építkezés ötlete jelent meg,³¹ végül ismét komoly lehetőségként merült fel a városi hivataloknak részben már amúgy is helyt adó Zöldfa fogadó egész épületének ideiglenes jelleggel városházává való átalakítása.

Ez utóbbi elképzeléseknek kétségtelenül volt néhány nem elhanyagolható előnye. Az épület városi tulajdonban volt, átépítése mindössze néhány tízezer koronát emésztett volna fel és úgy tűnt, ezáltal tíz-húsz évre biztosíthatóak a megfelelő körülmények. Az átalakított Zöldfa fogadóban ötven szoba lett volna kialakítható, míg a szálloda nagyterme szolgált volna a városháza közgyűlési terméül. Ide helyezték volna a város levéltárát s az addigi raktárhelyiségekben alakították volna ki a hivatali szobákat.³²

Busch Dávid azonban a leghatározottabban elutasította az átépítés gondolatát. A főmérnök a nagyszabású átalakítások mellett is alkalmatlannak tekintette a Zöldfa fogadó épületét, de ugyanakkor a vita során egy érdekes megállapítás is elhangzott, mely szerint a legnagyobb hátrány nem az öreg százados épület jelenti, hanem az a tény, hogy ezáltal a városházát a század eleji Nagyvárad olyan részére „számúznék”, amely már nem tekinthető központi területnek.

A városháza épületének Újváros e sokáig kereskedelmi főutcájának számító területén való ideiglenes elhelyezése nemcsak az átfogóbb városrendezési szempontok teljes elvetését jelentette volna, de határozottan lelassította volna a Bémer téri rendezés kapcsán már egyértelműen felgyorsult belvárosfejlődés folyamatát. A város olyan része felé terelte volna a belső forgalmat, ahonnan 1890-es években már megindult a kereskedelmi élet „áttelepedése”. A századfordulón a Zöldfa utca egyre inkább elvesztette a 19. század korábbi évtizedeiben élvezett központi kereskedelmi szerepét, s egyre kevésbé volt igaz, hogy ott minden ház egyben üzlethelyiségül is szolgál. Ezt a szerepkört épp a Fő utca és a kialakuló Bémer tér vette át. A Bémer téri színházépítkezés egyik legfontosabb indoka épp e már kialakult belvárosi jelleg volt, legfontosabb szándéka pedig ennek erősítése. A századelőre már nyilvánvaló volt a változás, s az élesebb szemlélő már világosan felismerte a változás lényegét: *„A város konkurenciát csinál kereskedőinek. A Bazár épületével decentralizálta, szétzilálta a kereskedelmet, s a Zöldfa utca már nem központ. (...) Tessék adni a Bazár helyébe, némi rekompenzációt a Zöldfa utcának. Ha egyéb nem, vezessék ott is keresztül a villamos forgalmat.”*³³ Vitathatatlan, hogy ez az utca az egyik fő vesztese volt a századfordulón felgyorsuló városszerkezeti modernizációnak, amit az is mutatott, hogy a korszerű belső városi tömegközlekedés, vagyis a villamos végül elkerülte ezt az utcát.

A Zöldfa utcai építkezés másik, a városfejlődésre gyakorolt komoly hátránya nemcsak Újváros, de „hivatalosan” egész Nagyvárad főterének tekintett Szent László tér hagyományos funkcióinak megmerevedése lett volna, aminek következtében nemcsak hogy egyelőre elmaradt volna annak átfogóbb rendezése, de a Bémer tér kiépítésével megkérdőjelezte volna annak a város szerkezetében hagyományosan elfogadott elsőbbségét is. A Zöldfa utcai átépítés tehát szinte mindenben ellentmondott annak az 1890-es évek második felétől körvonalazódó belvárosfejlődésnek, amely egy nagyváradi city kialakulását jelenthette.

Az elképzelés modern városrendezési szempontból sem volt védhető. A Zöldfa fogadó átalakítása nemcsak hogy egy régóta hiányzó fontos középület minden városrendezési hozadék nélküli egyszerű pótlását jelentette volna, de – amire maga Busch Dávid is utalt – tovább zsúfolta volna a város korszerűbb működése szempontjából amúgy is elavult utcaszerkezetét. „Előre kell haladnunk” – hangzott a legfontosabb ellenérv, vagyis értelmetlen a régi városi utcák további zsúfolása, arról nem is szólva, hogy sokan szerettek volna már az állandó ideiglenes megoldások helyett valódi, végleges megoldást találni.³⁴

Az 1900. február 18-án megtartott vitában ennek ellenére a városatyák egy része ragaszkodott az átépítés gondolatához, s úgy tűnt, ez esetben az átfogóbb belváros-rendezési elképzelések nem játszhatnak komolyabb szerepet. Bulyovszky polgármester látszólag nem ragaszkodott a Szent László téri nagy építkezéshez és elfogadta egy régi épület átalakítását, de javaslatában nem az újavárosi Zöldfa fogadó, hanem az Olasziban lévő Széchenyi téri régi városháza átépítése, kibővítése szerepelt. A polgármester, aki mindig kész volt nagyobb pénzügyi terhek vállalása árán is építeni, ezzel az „engedménnyel” elérte célját. Az újavárosiak mostmár bármire készek voltak, hogy a városháza ne Olasziban maradjon és azonnal elfogadták a Szent László téri új „monumentális” városháza felépítésének gondolatát.³⁵ Az építkezés helye eldőlt, de maradt a pontos költségek kérdése.

1900 tavaszán a színház már befejezés előtt állt, ami a polgármester számára egy átfogóbb városfejlesztési program meghirdetését tette lehetővé. Az elképzelések magukban foglalták mint azonnali legsürgősebb beruházásokat a színházi díszletraktár megépítését, a Királyi Tábla és a városi vízmű kibővítését, tíz új óvoda és iskola elkészítését, a városi temetők rendezését, valamint a városi vámház felépítését és teljes berendezését.³⁶ A költségeket a frissen felvett nagy összegű bankhitel csaknem felét kitevő, mintegy 1 millió koronából kívánta fedezni a város.

A felvázolt városfejlesztési elképzelések legfontosabb elemét azonban az új városháza építése és annak konkrét költségei jelentették.

Kétségtelen, hogy az 1900 márciusában felvett nagybanksi hitel, a város addigi legnagyobb összegű, kizárólag fejlesztésekre fordított pénzfelvétele volt. A városi képviselők – márcsak a Bémer téri építkezések szükségletei miatt is – elfogadták a nagyösszegű kölcsönt, de határozottan leszögezték, hogy ebből az összegből a városháza építési költségeit is fedezni kell. Úgy tűnt a tanácsosok a polgármester által felvázolt elképzelések mindegyikét ebből a pénzből kívánják fedezni, egyszer és mindenkorra lezárva és megoldva az „erőltetett” fejlesztési elképzeléseket. Ugyanakkor már a tervek első felvázolásakor egyértelművé vált, hogy mindezek egyetlen bankhitel pénzügyi keretéből aligha lesznek fedezhetőek, vagyis amennyiben a város dönt ezek megindításáról az újabb nagyarányú hitelfelvételt von maga után. A városháza költségeit előbb 560 ezer, majd 600 ezer koronában határozták meg.³⁷

A kölcsön felvétele tehát nemcsak a Bémer téri építkezések sikeres befejezését, de egy minden eddiginél nagyobb pénzügyi keret biztosítását is jelentette a városházi építkezések számára. A következmény egy nagyszabású, a formálódó belváros Szent László téri részét érintő rendezési elképzelés születése volt. A rendezési elképzelés Sztarill Ferenc építész nevéhez fűződik. Nagyvárad e kiváló nevű építészenek elgondolása mindenekelőtt olyan építészeti, térrendezési célokat fogalmazott meg, melyek megállítják a Szent László térnek a kialakuló modern város életében már jól érzékelhető eljelentéktelenedését. Sztarill kiválóan érzékelte, hogy a Bémer tér átalakításával és a színház felépítésével olyan városcentrum született, mely nemcsak a város hagyományos belvárosi szerepköreit kezdi átvenni (kereskedelem, közlekedés, vendégfogadás), hanem szinte vonzani fogja azokat az új funkciókat is, melyeket egy gyors városi moder-

nizáció mindenképp megteremt (korszerű hotelek, kávéházak, bankok). Számára egyértelmű volt, hogy mindazok az intézmények, melyek addig biztosítani tudták a tér forgalmát, a város mindennapi életében betöltött szerepét – mindenekelőtt a régi Fekete Sas fogadó – a Bémer téri építkezések miatt egy-kettőre elveszítik jelentőségüket. Az is világos volt, hogy a város az új közintézmények elhelyezésekor végleges megoldásokra törekszik, vagyis a tér építészeti átrajzolásakor olyan megoldásnak kell érvényesülnie, amely nemcsak megállítja ezt a leszakadási folyamatot, de a régiek mellett valós, új funkciókkal tölti meg Nagyvárad hagyományos bal parti belvárosát. Csak így érhető el az, hogy „...*a ma szegényesen kinéző egész tér, környék méltó társa lesz a Bémer térnek*”. A Szent László teret tehát modern belvárosi lélettérré kell formálni, vagyis véglegesen biztosítani kell a belváros két „ikerfőtér” által meghatározott arculatát.

A lendületbe jövő városi modernizáció építészeti értelemben, gyakorlatilag tehát mint egy városrészek közötti verseny is jelentkezett. A tér átépítésének terve azoknak az akadályoknak az eltávolítását célozta, amelyek mindaddig gátolták a tér fejlődését, szinte bebetonozták korszerűtlen elrendezését. Sztarill Ferenc az okokat a Fekete Sas és a Szent László-templomban látta. A 20. század elejére a Fekete Sas fogadó nagy múlttal, de kilátástalan jövővel rendelkezett. A századforduló időszakában épült új szállodák – mindenekelőtt a Körös partjára néző, majd a Bémer tér irányában meghosszabbított Rimanóczy Szálló – lassan teljesen tönkretették ennek forgalmát, s az akkori egy-szintes sarokház szinte jelképe volt a tér hagyományainak de egyben leszakadásának is a kiépülő Bémer térrel szemben. Sztarill egyértelműen fogalmaz: „*A Fekete Sas fogadó mai állapotában fenn nem tartható, mert az újonnan épült szállodák értéktelenné teszik.*”³⁸ A megoldást ennek teljes elbontása lett volna és erre a szabaddá tett telekre a városháza kétszintes épületének felépítése. Az elképzelés viszonylag egyszerű megol-

dást jelentett, mivel a város tulajdonát képező Fekete Sas épület elbontása már aligha járt volna komolyabb bevételkieséssel, ráadásul városképi szempontból is jó megoldásnak tűnt.

A másik elbontandó épület a Szent László-templom volt, a nagyváradai püspökök egykori székestemploma. Sztarill mind szépi- és városképi, mind pedig közlekedési-kereskedelmi szempontból szükségesnek tartotta a templom elbontását. Kétségtelen, hogy a kis provinciális barokk stílusban épült templom, a Bémer tér, vagyis a városi főforgalom irányából leszűkítette a Szent László tér szabad megközelítését és elzárta a szabad rátekintés lehetőségét is. A Sztarill-féle térrendezési javaslat szerint a megoldás egy új Szent László-templom felépítése volt. Az általa kis részletekig kidolgozott megoldás szerint az elbontott kis barokk templomot egy, mintegy 1000 négyzetméter alapterületű háromhajós bazilikai elrendezésű neoromán épület váltotta volna fel, amelyet a szintén elbontásra kerülő polgári és főreál iskolák telkére, vagyis a mai városházának helyt adó területre építettek volna fel. A térrendezési elképzelés további részeként új utcát nyitottak volna a templom mögött, mely összekötötte volna a Teleki és a Körös utcákat, parkosításra került volna a Szent László tér teljes területe, valamint a régi lebontott templom helyén egy új szobor került volna elhelyezésre.³⁹

A Sztarill Ferenc építész által elkészített rendezési terv jelentőségét több tényező adta. Mindenekelőtt jól mutat rá arra, hogy a századelő megváltozott hangulatában, erősödő önbizalmában mennyire átfogó, a kisvárosi hagyományokat mennyire megváltoztatni kész és képes rendezési tervek kidolgozására nyílt immár lehetőség. Persze némileg joggal mondható, hogy Sztarill terve egy volt a kor nem kevés építészeti-városfejlesztési álmódásainak, ám azt sem szabad elfelejteni, hogy alig néhány évvel korábban sokan ugyanilyenek tekintették a Bémer tér átépítését is. A két rendezési elképzelés céljai, urbanizációs törekvései között egyébként nem nehéz megtalálni a párhuzamokat.

A különbség legfeljebb abban figyelhető meg, hogy az egyik a városi főmérnök irodájából, a másik pedig egy magánépítész íróasztaláról került ki. Ez egyébként inkább érdeme, mintsem hiányossága a javaslatnak, hiszen jól fejezi ki, hogy a város építésztársadalma mennyire partner volt a városi közigazgatás-fejlesztési elképzeléseiben. Ugyanakkor a Sztarill-féle javaslatok valódi jelentőségét az adta, hogy Bulyovszky polgármester és a városatyák szinte egyöntetű helyeslésével találkozott, akik egybehangzóan fejezték ki elismerésüket és támogatásukat a rendezés kivitelezése mellett.

Az elképzeléseknek azonban volt egy „gyengepontja”. A város ugyanis természetesen nem rendelkezett a Szent László-templom épülete felett, amelynek elbontásához és az új megépítéséhez a Káptalan beleegyezése volt szükséges, mivel ő gyakorolta annak kegyúri jogait. Az új templom telkét a város ingyen bocsátotta volna a Káptalan rendelkezésére, saját költségén parkosította volna annak közvetlen környezetét, de a Káptalant terhelték volna a szorosán vett templomépítés költségei, amire a város önmagában nem vállalkozhatott. A város megkeresésére azonban határozott elutasítás volt a válasz, melyben a Káptalan kifejtette, hogy a múlt iránti kegyelet kötelezi arra, hogy elutasítsa a város kérését, ám ugyanakkor az építési költségekre sem tudna kellő fedezetet találni egy olyan templom áthelyezésére, melyet mindentől függetlenül városképi szempontból is megfelelőnek tart. Ez utóbbi kérdésben a Káptalan azt hangsúlyozta, hogy a templom lezárja a teret, ezáltal biztosítja annak szabályos négyszög alakját és a közlekedést sem akadályozza, mivel tőle délre ennek megfelelő tere van.⁴⁰

A Káptalan álláspontja egycsapásra elvágta az egyre népszerűbb rendezési elképzelés megvalósításának lehetőségét, s így döntő módon befolyásolta a századelőn kialakult tér további fejlődésének, építészeti arculata kialakulásának irányát. Sztarill Ferenc javaslatait el kellett vetni, s az egyetlen lehetséges meg-

oldás a Busch Dávid főmérnök által már 1894-ben javasolt hely maradt. Bulyovszky polgármester vezetésével és neves váradi építészek részvételével külön városi bizottság alakult az építési tervek felülvizsgálatára, melynek eredetileg ifj. Rimanóczy Kálmán is tagja volt. A neves építész azonban hamarosan kivált a testületből, mivel felismerve a városháza építésében rejlő szakmai kihívás és siker lehetőségét, azt a felajánlást tette, hogy amennyiben a város őt bízta meg a tervek elkészítésével, azt hajlandó díjtalanul elkészíteni. Az új Körös-parti épület terveit 1900. június 28-án fogadták el, amit azok részletes kidolgozása követett. Az épület részleteinek kidolgozásakor a bizottság jelentős figyelmet fordított az épület minél teljesebb városképi összehatásának biztosítására. Ennek az elvárásnak volt köszönhető, hogy a bizottság a részletes tervek kidolgozásakor elsősorban az épület külső megjelenése kapcsán a legnevesebb budapesti építészeket kívánta bevonni. Kezdetben Ybl Miklós és Steindl Imre neve merült fel, de mivel őket elsősorban a neogótikus építészeti szakértőinek tekintették, végül Hauszmann Alajost kérték fel a neoreneszánsz stílusú épület terveinek felülvizsgálatára. Az eredeti Rimanóczy-féle terveken Hauszmann jelentős átalakításokat eszközölt: kisebb tornyot és belső udvart javasolt, valamint az ő javaslatára a Körös-parti homlokzat az eredeti elképzelésekkel szemben derékszögű törést kapott. Az épület külső megjelenésén végül maga Rimanóczy is jelentős változásokat hajtott végre és módosult az eredeti épületbelső is.⁴¹

Bulyovszky József polgármester már nem avathatta fel Nagyvárad új városházát. 1902-ben betegsége miatt visszavonult a közügyektől, de tevékenysége öt éve alatt a város erősebb építészeti-urbanizációs lendületet kapott, mint Sal Ferenc egész huszonöt évnyi polgármesteri időszakában. Vitathatatlan, hogy legmaradandóbb alkotása a színház és a városháza elkészülte volt, mégha ez utóbbi felavatása már nem is az ő nevéhez fűző-

dik. Az eredmény, főleg az 1880-as, 1890-es évek nagyváradi viszonyaihoz képest, átütő erejű volt.

Egy fontos kérdés azonban mindenképpen felvethető. A színház, a városháza, valamint a hozzájuk kapcsolódó vagy a később általuk gerjesztett építészeti, városfejlesztési és városképi modernizáció szempontjából vajon helyes megoldások születtek? A feleletet nem Bulyovszky József tevékenysége kapcsán kell keresni, hiszen Nagyvárad polgármestere nem építész volt. Szándéka a város átfogó fejlesztése volt, az 1890-es években a környező nagyvárosokkal szemben még észlelhető elmaradásának a felszámolása és a modern nagyvárosi létfeltételek minél teljesebb biztosítása. Megpróbálta meghaladni mindazokat az akadályokat – pénzsűke, magas kamatú hitelek, konzervatív városatyák stb. –, melyek még alig néhány évvel korábban is hátráltattak és a távoli jövőbe toltak ki szinte minden városfejlesztési elképzelést. Ebből a szempontból erőfeszítései és elért eredményei valóban nem vitathatóak.

A kérdés azonban nem lényegtelen. Már a Bémer tér átalakítása és a színházépítés kapcsán megannyi dicséret és lelkesült támogatás mellett is elhangzottak az első építészeti, városrendezési szempontból bíráló megjegyzések. Ezek a színház rossz elhelyezését, az épület kis méretét, a Bazár megépítésével a tér Fő utca felé eső részének túlszűfölését, ugyanakkor a vele szemben lévő a Szent János és az Apáca utca közé eső rész kiépítetlenül maradt állapotát vetették fel. Vágó László, a kor egyik neves nagyváradi építésze a színház épületét és annak elhelyezését önmagában kiválónak tartotta, de ő is élesen bírálta a cifrának és túldíszítettnek, lényegét tekintve ízléstelennek minősített Bazár elhelyezésének építészeti megoldását, amely teljes egészében takarja a színház remek épületét. Vágó szintén súlyos hibának, építészeti hiányosságnak tekintette a tér túlsó részének kiépítetlenül hagyását, a díszes magánpaloták hiányát.

Vágó ez utóbbi, mások által is hangoztatott bírálatát a későbbi fejlődés megoldotta. Az 1903–1904-től meginduló és kezdeti lendületében a belvárosra koncentrááló nagyarányú magánépítkezések néhány év alatt kivétel nélkül a tér valamennyi régi földszintes házát elsodorták. A bírálatok többi része némileg helytálló. A Bazár elhelyezése valóban vitatható, bár az eredetileg ideiglenes jelleggel épült ház meghagyása is érthető. A századforduló, századelő városvezetésének egyik fő törekvése ugyanis épp a díszes, egy-két, majd háromemeletes bérpaloták emelése volt, ami a kor nagyvárosi arculatának elengedhetetlen részét jelentette, ráadásul a város bevételeinek tetemes részét tette ki. Érthető tehát, hogy a földszinten üzleteknek, az emeleten pedig bérlakásoknak helyt adó épület, nem túl szerencsés elhelyezése ellenére is aligha volt nélkülözhető. A Fellner és Helmer bécsi színházépítő cég által megtervezett színházépület valóban már építésekor kicsinek bizonyult, ami csaknem azonnal annak megnagyobbítását, illetve később egy teljesen új színház megépítésének gondolatát is felvetette. Belső elrendezése sem felelt meg mindenben egy nagy befogadóképességű városi színház elvárásainak. A korabeli bírálatokhoz azonban hozzátartozik, hogy a város akkori körülményei, anyagi viszonyai és az egész építést akkor övező viták között ennél több aligha volt elérhető.

A Szent László téri építkezést már jóval kevesebb bírálat érte, ami érthető, hiszen maga a rendezés is – a Sztarill Ferenc-féle elképzelés elmaradásával – egyelőre kevésbé módosított annak eredeti arculatán. Kritikaként talán épp ez utóbbit lehetne felhozni, de ez sem a városirányítás szándékán múltott. Vágó László, márcsak a véleménye szerint elhibázott Bémer téri építkezések kapcsán is, a Szent László teret tekintette a legalkalmasabbnak a további építészeti fejlesztésre. A városháza elhelyezését kiválónak, épületét pedig az egyik legjobban sikerültnek tartotta.

Vágó László a város arculatának összképét vegyesnek tartotta, amiben a neves építésznek tulajdonképpen igaza is volt. A városháza felépítése ellenére a Szent László tér és a Bémer tér közötti kontraszt érezhetően megmaradt, mivel a modern belvárosi funkciók alapvetően ez utóbbi esetében rögzültek. Ezt jelentős részben csak az új Fekete Sas-palota tudta tompítani. Ugyanakkor szembetűnőek maradtak a korábbi időszak városfejlesztési hibái. Vágó László ezekre a problémákra két építmény kapcsán hívta fel a figyelmet. Az egyik az 1894-ben épült Kishíd volt, melyet Vágó a „város legkevésbé sikeres alkotásának” tartott. Bár a neves építész nem mondja ki, azt egyértelműen érzékeltette, hogy ennek az építménynek formája, alakja, ízlésbeli hiányosságai miatt nem volna szabad a belvárosban állni. A Kishíd tipikus Sal ferenc-i beruházás volt ugyanis. Olyan viszonylag kis költségen épített alkotás volt, mely ugyan megfelelt a célnak, azaz szemben a korábban itt állt és folyton javításra szoruló fahíddal biztosította a két fő városrész közötti állandó biztos forgalmat, ám amely már nem felelt meg a századelő esztétikai elvárásainak. Mint erről még lesz szó, a város később szívesen eltüntette volna a hidat márcsak azért is, mert 1910 körül már forgalmi szempontból sem volt megfelelő. A másik épület az 1898-ban a Széchenyi téren felépült Igazságügyi Palota volt. Az épületet Vágó kifejezetten szépnek, ízlésesnek látta, ám mivel egyelőre még túl távol esett a belvárostól nem tartotta megfelelőnek az elhelyezését, s ebben – ha a város 1900 körüli ritmusát nézzük – igaza is volt. Igaz, 1910 körül a belső városi területek gyors terjeszkedésével ez a városi életritmus hamarosan utolérte ezt a városrészt.

Az 1900 körüli város összképének kettőességét azonban Vágó László szerint sem alapvetően ezek az építészeti, városfejlesztési megoldások idézték elő, hanem azt a külváros és az összességében mégiscsak kiegyensúlyozottan fejlődésnek induló belváros közötti kiáltó különbség adta. Ez azonban mindössze

néhány év aktív fejlesztéspolitikája után szintén aligha volt még elvárható, ráadásul az 1914-ig tartó időszakban mindvégig az egyik legégetőbb és gyakorlatilag megoldatlan urbanizációs kihívás maradt. S hozzátehetjük, nemcsak Nagyváradon.

A város közművesítése

A nagy középületek jelentősen emelték Nagyvárad városképének összhatását és minden építészeti arcukat, funkcionálisukat, vagy városszerkezeti elhelyezésüket érintő bírálat ellenére beváltották az építetők reményeit. Korszerű formában megfelelő feltételeket biztosítottak a város régi vagy új közigazgatási, kulturális közintézményeinek, erősítették annak nagyvárosias arcát, de az igényesebb városi lét ennél már jóval többet követelt meg.

A lakosság számának növekedése, a fellendülő magánépítkezések, a gyorsuló ipari fejlődés, vagy a magasabb közegészségügyi és köztisztasági igények együttesen olyan elvárásokat támasztottak, melyek elengedhetlenné tették a közműrendszerek, az ivóvíz és a csatornahálózat kiépítését. A két „ikerrendszer” kiépítése azonban eltérő problémát jelentett. Az egyszerűbb, pontosabban szólva az anyagilag kevésbé megterhelő problémát az ivóvízhálózat kiépítése jelentette. A századelőn ezen a téren Nagyváradnak már nem az alapoktól kellett indulnia. Az 1890-es évek végére a tágabban értelmezett belváros kiváló minőségű tiszta ivóvízzel volt ellátva. A vezetékes vizet a Kolozsvárra vezető országút átellenében, a Körös jobb partján 1894-ben megépített vízmű biztosította, tehát azt még Sal Ferenc polgármester időszakában nyitották meg.

A vízmű és a hozzá kapcsolódó több ezer méternyi vezeték kiépítése Sal polgármester, az akkoriban szorgalmazott városi közműberuházások terén tett egyik ritka engedménye volt. Te-

gyük hozzá azonban, hogy a döntés az 1892-ben közeledő kole-
rajárvány árnyékában született. Jellemző módon azonban a
rendszer kiépítését és üzemeltetését nem a város, hanem egy
magáncég, a budapesti székhelyű Szivattyú és Gépgyár Rt.
végezte el.⁴² Az akkori döntés háttérében természetesen szintén
pénzügyi megfontolások álltak. Sal polgármesterrel az élen
ugyanis a tanácsosok nem nagyon bíztak az amúgy égetően
szükséges beruházás megtérülésében és nem vállalták az esetle-
ges veszteségek kockázatát.

A vízmű azonban már az első években minden várakozást fe-
lülmúlóan sikeres volt. Az eredeti elképzelések szerint a két
gőzgép által meghajtott szivattyúk napi minimum 1500, maxi-
mum 3000 m³-nyi napi teljesítményével, az akkori igényeket és
a várható fejlődést figyelembe véve 30–40 évre biztosítva látták
a város szükségleteit.⁴³ A vízfogyasztás azonban évről évre nem
várt mennyiségben emelkedett. 1897 és 1899 között 925 236
köbméterről 1 275 690 köbméterre emelkedett a fogyasztás és
ekkor már közel 58 km csőhálózat épült ki, 1500 körüli házat
látva el.⁴⁴

Nagyvárad hamar megszokta az olcsó vezetékes víz általános
használatát. A gondok részben épp ebből adódtak, de a nem várt
gyors emelkedést alapvetően nem az egyre nagyobb lakossági
fogyasztás okozta. Az akkor megépült és a város korábbi házai-
hoz mérten óriási kaszárnyák és laktanyák, az új városi közin-
tézmények és a fejlődésnek induló gyáripár egy-két év alatt olyan
mértékben növelte a fogyasztást, hogy 1898-tól főleg a nyári
hónapokban már rendre korlátozni kellett a víz felhasználását.

A vízműtelep és a csőhálózat fejlesztésének azonban egye-
lőre gátat szabott az üzemeltető céggel kötött szerződés, amely
megkötötte a város kezét. Annak 1900. január 1-jén történt
lejártával Nagyvárad átvette a rendszer egészét.

A döntés mögött ismét csak a Bulyovszky József irányítása
alatt kialakuló városvezetés új elgondolásait kell keresni. A víz-

vezeték egészének 1900-tól átvett házi kezelése először mutatta meg ezen a téren is a korábbi nézőpont megváltozását. A polgármesternek személyes meggyőződése volt, hogy az ilyen és ehhez hasonló rendszerek bővítése, kiépítése és üzemeltetése nem adható ki a város kezéből, mivel csak így biztosítható azoknak folyamatos ellenőrzése és a lakosság érdekei szerinti felhasználása, nem is szólva az így befolyó városi jövedelmekről.

Ez utóbbi a házi kezelés egyik legfontosabb érve volt. A vízszolgáltatást, majd később a szennyvízelvezetést, vagy a lakosság egészének elektromos árammal való ellátását ugyanis már nem elkerülhetetlenül szükséges, de anyagilag kockázatos fejlesztéseknek tekintették. Mindezeket már olyan, a modern város által kínált szolgáltatásoknak fogták fel, melyekben – a különböző egészségügyi, gazdasági vagy szociális célokon túl – komoly pénzügyi, fejlesztési lehetőségeket ismertek fel. Egyértelművé vált, hogy ezek a közművek, infrastrukturális rendszerek már biztosan számíthatnak a széles lakossági felhasználásra, vagyis jövedelmezőségükhez már nem férhet kétség. Házi kezelés esetén tehát rendszeres és nagy összegű bevételek keletkeznek, ami – mint erről már volt szó – szabadon visszaforgathatóak voltak további fejlesztésekbe, pontosabban szólva anyagi háttérrel jelenthettek a banki hiteleknek.

A vízmű átvétele fordulópontot jelentett és a jövőre nézve is eldöntötte az ilyen típusú fejlesztések mikéntjének kérdését. A vízműrendszer fejlesztésének kérdésében a cél elméletileg a város egészének lefedése volt, amire jó esély mutatkozott, mivel nagyrészt csak a külvárosok maradtak ki a hálózatból, vagyis az építkezést, eltérően a csatornarendszertől már nem a belvárosból kifele haladva kellett kezdeni.

Az emelkedő fogyasztást miatt a vízmű felszívó kapacitásának bővítésére már az 1900. évi kölcsönből 51 ezer korona felhasználását döntötték el, majd a következő években folyamatosan váltak a kisebb bővítési munkálatok.⁴⁵ A vízmű-telep fejlesztés

tése azonban nem jelenthetett végleges megoldást, mivel épp 1903-tól olyan ütemben emelkedett a fogyasztás, hogy azt a régi csak követni tudta. 1904-ben Nagyvárad minden addiginál többet, 2 millió 26 ezer m³ vizet használt el, fejenként 32 m³-nyit, ami egy lakosra számítva napi átlag 38 liter vizet jelentett⁴⁶. Az új vízmű-telep megépítését az is szükségessé tette, hogy 1903-ban döntés született a csőhálózat erőteljes fejlesztéséről is. Az 1903 áprilisában hozott döntés további, mintegy 18 km-rel kívánta a városi vízvezeték-hálózatot bővíteni, melynek költségét 130 ezer koronában határozta meg.

Az új vízmű-telepre azonban még egy-két évig várni kellett, mivel az ezzel párhuzamosan meginduló csatornázási munkálatok megosztották az anyagi lehetőségeket. A vízvezetéki bizottság 1906-ban javasolta a régi vízmű nagyarányú bővítését és teljesen új telep megépítését, valamint az olcsóbb és korszerűbb rendszer érdekében a villamoserőre való átállást.⁴⁷ Ennek szellemében a Fugyivásárhely felé vezető úton felállított új vízmű-telep számára már két hatalmas fenékgátat építettek és a szivattyúkat már három, egyenként 50 lóerős villanymotor működtette.⁴⁸ A fejlesztés mértékére jellemző, hogy a régi vízmű-teleppel szemben, mely naponta csak mintegy 5000 m³ vizet tudott kiemelni az 1910-ben szükséges 7500 m³-rel szemben, az új vízmű már akár 18 ezer m³ biztosítására is képes volt. A fejlesztések eredményeként olyan – korabeli szóhasználatnál élve – horribilis mennyiségű vizet tudtak az amúgy akkor már állandó bővítés alatt álló vízvezetékrendszerbe juttatni, hogy Kőszeghy főmérnök már a korábban lefektetett vízcsövek szétrepedésétől tartott. Az óriási kapacitásra szükség is volt, mert nyolc év alatt megduplázódott az 1904. évi, akkor rekordnak számító fogyasztás és 1912-ben elérte a 4 226 126 m³ évi mennyiséget.

A vízvezetékrendszer kiépítése az adott időszak egyik legnagyobb városfejlesztési sikertörténete volt. A korszak végére

közel 91 km hosszúságú vezetékhalózat nemcsak Nagyvárad csaknem majd minden lakójának – éljen akár a belső, akár a külső városrészekben – ugyanolyan minőségű ivóvizet szolgáltatott, de minden különösebb gond nélkül ki tudta már elégíteni az ipari igényeket is. Nagyváradon alig-alig maradt bekötetlen ház. A siker része és egyben Nagyvárad fejlődésének egyik érdekes vonása, hogy a gyakorlatilag ugyanazon időszakban megvalósított fejlesztések technikailag jól ki tudták egymást egészíteni. A nagyvárad villanytelep megépítése, mely természetesen szintén városi tulajdonban volt és az is üzemeltette, minden különösebb gond nélkül tette lehetővé az új vízműnek a legmodernebb technika, a villanymotorok alkalmazását, mely végleg leváltotta a régi vízmű gőzgépeit. Természetesen ez is új jelenség volt, bár akkor már nem az első és nem is az egyedüli.

A vízvezetéki hálózat már 1900 körüli viszonylag nagy kiépítettsége és általános használata azonban még érezhetőbbé tette a városi kommunális rendszer nagy hiányosságát, a csatornahálózat elmaradottságát. Az ésszerű természetesen a kettő párhuzamos kiépítése lett volna és az 1890-es évek elején a vízvezetéki rendszer kiépítésével együtt sokan szót is emeltek a csatornázás mellett. A csatornázás, amely a nagy földmunkák miatt jóval nagyobb összegeket követelt volna meg, mint a vízvezetéki hálózat, azonban olyan ellenállásba ütközött, hogy a építkezést szorgalmazó városi képviselőknek akkor le kellett mondaniuk a két kérdés összekapcsolásáról. 1894-ben tehát egy részleges megoldás született. A vízfogyasztás nem várt gyors emelkedése, a hálózat későbbi továbbépítése, a város egész területén óriásira növelte a szennyvíz mennyiségét, amelyet már alig-alig tudtak a kezdetleges nyílt vizesárkok elvezetni.

A csatornahálózat kérdése a századeleji Nagyvárad városfejlődésének egyik legérdekesebb kérdése volt, mely ennek a gyors fejlődésnek csaknem valamennyi jelenségét, erényét és hiányosságát felszínre hozta. A cél természetesen ez esetben is

a város egészének ellátása volt. Bulyovszky polgármester ezt is szinte azonnal felvetette és a vízvezetéki hálózatot is működtető Szivattyú és Gépgyár Rt. megbízást kapott a tervek elkészítésére. Az 1901-re elkészült részletes tervek nemcsak korszerűek voltak, de rendkívül előrelátó és ésszerű megoldásokat is javasoltak. Ezek szerint a nagyváradi csatornahálózatnak egy kettős rendszer szerint kell működnie, amely képes a jobb és bal parti városrészből egyszerre elvezetni a lakossági és ipari szennyvizet, valamint az esővizet. Az előbbit tisztított formában, az utóbbit lényegében a régi árokrendszeren keresztül tisztítatlan formában vezetné bele a folyóba. A jobb parti főgyűjtő csatorna hosszát mintegy 6,4 km, a bal partit pedig 6 km hosszúságúra tervezték. A bal parti főgyűjtő csatornát a Körösig vezetnék ki, ahol a hálózat egy, a folyó alatt átvezetett vascsövön csatlakozna a jobb parti részhez. Innen kerülne kivezetésre a Szentjános határában, a város közigazgatási határától mintegy 2 km-re kiépített tisztítóműhöz. Az elképzelések szerint a főgyűjtő csatornákat úgy alakítanák ki, hogy arra idővel a város valamennyi akkori és később kialakuló része könnyen rácsatlakozhasson – bár néhány kisebb külvárosi utca kihagyásával már eleve számoltak –, vagyis az egyszer már kiépített rendszerhez évtizedekig ne kelljen hozzájárulni. A város egész területén kiépített csatornahálózat hosszát mintegy 50 km-re tervezték.⁴⁹

A rendszer kapacitását az akkori és a jövőbeni igények figyelembevételével határozták meg. 1900-ban a város csaknem teljesen nyílt vizesárkokból álló rendszere alig napi 5000 m³ vizet tudott teljesen tisztítatlan formában a Körösbe juttatni. Az új csatornarendszer maximális kapacitása ennek mintegy háromszorosa volt, vagyis az akkori lakosság mintegy kétszeresének, 100 ezer főnek a szennyvizét lett volna képes elvezetni. A szennyvízcsatornákat a korszerűsített esővizesárok egészítették volna ki, melyek az évi átlag csapadékmennyiség 36 százalékát tudnák elvezetni.⁵⁰ Az építkezés teljes költsége kerekítve 930 ezer koronát tett ki.⁵¹

A csatornarendszer terveinek korszerűségéhez, a tervezők előrelátásához nem férhetett kétség. A terv számolt a növekvő lakossággal, az egyre nagyobb ipari szennyvíz elvezetésével és tisztításával és nem utolsó sorban a közegészségügyi szempontokkal. Ez utóbbi ekkor már minden városban a csatornázás egyik legdöntőbb érve volt, de különösen fontos indokként merült fel Nagyváradon. A város ugyanis az egyik legsűrűbben beépített és legkisebb alapterületű vidéki település volt. A város kül- és belterületének megoszlását, a mezőgazdasági művelés alá eső és a tisztán lakott területek arányait, vagy a beépített telkeket figyelembe véve, nem sok minden volt megtalálható a nagy alföldi mezővárosok jellemvonásaiból.⁵² Könnyen indokolható volt tehát a belső és a külső városrészek egységes, egyazon időbeni csatornázásának gondolata, nem is szólva arról, hogy a vízhálózat kivezetése a külvárosba a város egész területén fokozatosan ugyanolyan fogyasztási szokásokat eredményezett.⁵³

A kivitelezés költségei azonban ijesztőnek tűntek. A kérdést nemcsak az nehezítette meg, hogy a rendszer kiépítését nem pusztán folytatni, a korábbi kiegészíteni kellett, hanem hogy az éppen folyó beruházások (pl. a városháza), vagy a tervbe vett fejlesztések (pl. a villanyvilágítás bevezetése), önmagukban is sok pénzt emésztettek fel. A csatornázás ugyanis az 1900-as évek elején párhuzamosan meginduló városfejlesztési beruházásoknak csak egyike volt, amelyet hol mellé, hol pedig alá kellett rendelni a többi elképzelésnek. A megoldást a korszakra jellemző lépés jelenthette, a kölcsönfelvétel. A város 1902 áprilisában előbb 400 ezer korona kölcsönt vett fel a Magyar Jelzálog és Hitelbanktól, melyeket nagyrészt új iskolák emelésére, valamint a városházi építkezések befejezésére fordítottak⁵⁴, majd 1902. június 25-én a Közgyűlés ismét egy minden addiginál nagyobb hitel felvételéről döntött.

A 4 274 600 koronányi kölcsönt a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Rt. adta a városnak. A kölcsön több szempontból is na-

gyon érdekes.⁵⁵ A város akkori már megkezdett vagy eltervezett beruházásai 25 ezer korona híján összesen 4 millió koronát igényeltek. Ennek ellenére a Közgyűlés ezt a nagy összeget nem pusztán a beruházások finanszírozására használta fel, hanem a csökkenő kamatlábak miatt már kedvezőbb ajánlatot egyúttal felhasznált a 1900 tavaszán felvett 2 millió 600 ezer koronányi korábbi kölcsön konvertálására is, jelentősen csökkentve a város akkor kényszerűen vállalt nagyobb pénzügyi terheit. A Közgyűlés láthatóan sietett kihasználni a kínálkozó alkalmat, mellyel fejlesztési pénzek is előteremthetők és a város kötelezettségeinek csökkenésével a köz költségemelés is elnapolható.

A döntés valóban ésszerű volt, bár később a kamatok tovább csökkentek, ráadásul a fejlesztésekre szükséges mintegy 4 millió összeg kevesebb mint egyharmadához, 1 millió 212 ezer koronához tudtak szabadon hozzáférni. A városháza építéséhez még felhasznált kisebb összegek mellett a város nagy kölcsönét eleve két nagy városi beruházás, a villanyvilágítás bevezetésére és a csatornahálózat kiépítésére szánták. Az előbbi azonban elsőbbséget élvezett. Egészségügyi kérdés ide vagy oda, a városvezetés gondolkodása szerint a villanyvilágítás és az elektromos áram bevezetése jobban beleillett a modernizálódó nagyváros koncepciójába, így az általános, a város területén egyazon időben kiépítendő csatornahálózat terve egyelőre nem valósulhatott meg.

Ez azonban nem jelentette, hogy a város lemondott volna erről, legalábbis elvben, mint célt mindig fenntartotta. Az általános csatornázás kérdése 1906-ig évről évre felmerült, de rendre törölni kellett, mivel egyéb fejlesztések mellett egyszerűen nem volt rá pénz. Mindez persze nem jelentette azt, hogy nem indultak volna meg a csatornázási munkálatok. Most vált igazán egyértelművé a vízvezetéki és a csatornarendszer közötti különbség. 1903 és 1906 között a belvárost lényegében sikerült csatornázni. A belvárosi építkezések halaszthatatlanok voltak, mivel annak általános rendezésével, aszfaltozásával vagy

kövezésével, járdák, parkok kialakításával, a villamosvonalak lefektetésével függött össze, ráadásul az 1904–1905-től gomba módra szaporodó kisebb-nagyobb új bérházak sem maradhattak csatornázatlanul. Az eredmény így sem volt csekély, csak az eredeti koncepció maradt megvalósítatlanul.

A csatornarendszer amely elvben hivatva volt a külváros és a belváros egyre nagyobb különbségeit csökkenteni, így csak növelte azokat. Persze mint erről még lesz szó, ezért felelős volt a rossz minőségű kövezés, a gyenge közvilágítás, vagy az alacsony komfortú lakások tömegei is. A csatornarendszer kérdése amely minden szempontból egyik tipikus példája volt a századeleji városi fejlesztéseknek ez esetben is jellemző reakciókat váltott ki.

1900 után a lakosság gondolkodásában már kevés nyoma maradt az egykor oly heves városrészek közötti versengésnek, helyébe sokkal inkább a belváros és a külváros ellentéte került. Az ellentétek már jóval kevésbé holmi lokálpatrióta érzelmeken nyugodtak, mint sokkal inkább a valós különbségeken. A külvárosokban Nagyvárad lakosságának mintegy fele lakott, ráadásul bármennyire is nőtt a belváros, a vidékről idetelepedők mindig tovább növelték a külvárosok lakosságát. Sokan úgy érezték, hogy városi fejlesztések egyszerűen elkerülik ezeket a városrészeket, vagy legalábbis alig érintik. Az évtized közepétől Katonaváros, Várad-Velence vagy Váralja lakossága már szervezkedett s mozgalmat indított a külső városrészek felzárkóztatása érdekében.

A magasabb életminőség jogos elvárás volt és az tulajdonképpen nem is tért el a városvezetők szándékától. A kérdés azonban ezúttal sem az volt, hogy akar-e a város fejlettebb közműhálózatot vagy infrastruktúrát biztosítani ezeknek a kétségtelenül jóval elhanyagoltabb városrészeknek, hanem sokkal inkább, hogy mikor és főleg miből.

A külvárosok jogos panasza azonban a kérdésnek csak az egyik részét jelentette. A 20. század első évtizedének végén az általános csatornázás kérdéséhez egy nagyon régi és egy nagyon

új kérdés is társult. A nagyon régi kérdést a város területén átfolyó Pece és Páris patakok jelentették, a nagyon újat pedig azok az új városrészek, amelyek az évtized közepétől fellendülő építkezések nyomán születtek meg.

Ez utóbbi viszonylag egyszerűbb kérdést jelentett, mivel az új városrészek az akkori igényeknek már megfelelően teljes közművesítéssel jöttek létre, vagyis rákapcsolódtak az addigra már kiépült szakaszokra. Ezeknek a külvárosok irányában való továbbépítése, valamint a Páris és Pece patakok rendezése már jóval összetettebb kérdést jelentettek.

A két patak lecsapolása, befedése már régi törekvése volt a városnak. A városon keresztülmenő szennyvizet is elvezető nyílt folyások nemcsak egészségügyi szempontból voltak már elfogadhatatlanok, de gátolták az érintett városrészek fejlődését, új utcák megnyitását vagy a régiék rendezését. Az érintett háztulajdonosok részéről már akkora volt a rendezés igénye, hogy azok a Pece esetén vállalták volna a munkások bérének kifizetését is⁵⁶. Akadtak azonban ellenzők is, főleg a várad-velencei gyárosok akik ipari célra használták fel a patak vizét, s mivel a terület nem volt csatornázva, ide is engedték vissza a keletkezett szennyvizet.

1906 júniusában Kőszeghy József városi főmérnök az új igények, de a régi elképzelések figyelembevételével kidolgozta a csatornahálózat bővítésének terveit, melyeket immár egybekötött a két patak eltüntetésével is. A 3 millió 170 ezer korona összköltségű munkálatok keretén belül a csőrendszer tovább haladt volna a külvárosok irányába, és 600 ezer korona felhasználásával befedték volna a két patakot is. A város általános csatornázása tíz évet vett volna igénybe. A tervek még egy fontos szempontot vettek figyelembe. Az eredeti 1901-ben készült tervek kivitelezésének elmaradásával a tisztítómű sem épült meg. Az azt követő évek fejlődésének, valamint a csatorna és vízvezetékrendszer fejlesztésének következtében olyan mennyi-

ségű szennyvíz ömlött a Körösbe, ami már nem volt fokozható. A város jobb és bal parti része, főgyűjtőcsöveinek a tervei is sokban hasonlítottak a korábbi elképzelésekhez.

A Közgyűlés elfogadta a főmérnök elképzeléseit és azokat sokan az addigi városfejlődés betetőzéseként látták, de ennek ellenére mindezekből nem sok valósult meg és főleg nem a külvárosokban. Nagyvárad mintegy 60 ezer méternyi csatornahálózatából 1908-ban mindössze 15 500, 1910-ben pedig 18 ezer méternyi szakasza volt kiépítve, a többi nyitott vizesárok maradt, döntő többsége a külvárosokban.

Az utolsó nekifutásra és egyben a legnagyobb fejlesztésre közvetlenül a világháború kitörését megelőzően került sor. 1910-ben sikerült befejezni a Pece mintegy 2200 méternyi városi szakaszának beboltozását és a Páris patak befedéséről is végleges döntés született. Kőszeghy József városi főmérnök újabb 30 ezer méternyi csatorna kivitelezési terveit készítette el, ezúttal 2 millió korona költséggel. A kivitelezési munkálatokat az a Nagyvárad Általános Csatornázási Rt. nyerte el, amelyet most a kiírt pályázatra hozott létre a város több neves építész, építő vállalkozója. Ezúttal a csatornázás bizonyította be, hogy a gyors városfejlődéshez kapcsolódó üzleti vállalkozások a korszak egyik legjövödelmezőbb befektetési formáját jelentette. A korszak utolsó éveinek fejlesztései jelentős eredményeket hoztak. A nagyvárad csatornahálózat hossza 41,4 km-re nőtt, amivel a város felét már sikerült lefedni, közte a korábbi legnagyobb szennyezésekért felelős ipari területeket is. A fennmaradó területek csatornázása 1913-ban eldöntött kérdés volt, de a háború kitörése ezt már nem tette lehetővé ebben az időszakban.

Az ivóvíz- és a csatornahálózat kiépítése a korszak fejlesztéseinek sajátos oldalait jelentette. Kevés olyan a korszerű városi létfeltételekhez kapcsolódó beruházás volt, mint ez a két közműrendszer, de ennek ellenére kevesebb figyelmet és pénzt fordítottak rá, mint amennyire szükség lett volna. A két rendszer

együttes fejlesztése így is óriási összeget, mintegy 2 millió koronát emésztett fel, tehát az 1901-ben tervezett munkálatok költségeinek mintegy kétszeresét. A folyamatosan emelkedő költségeket a tíz, tizenkét év alatt tartó megszakítatlan városfejlődés épp úgy indokolta, mint az emiatt folyamatosan változó, növekvő igények és fejlesztési célok. Ezzel együtt mégsem lehetett teljes a siker. Ennek magyarázatát ismét csak az 1897 előtti időszak nyújtja. Mivel az 1890-es években a csatornahálózat még részlegesen sem épült ki, ezt olyan időszakban kellett megkezdeni, amikor a városfejlesztés teljesen új követelményei is megjelentek. Ez utóbbiak legalább annyi pénz igényeltek mint a csatornázás teljes összköltsége, viszont már nem voltak elhalaszthatóak. A csatornázási munkálatok a legtöbb évben így ezeknek rendelődtek alá, ami némileg érthető volt, hiszen a vízvezetékrendszer eleve viszonylag jó kiépítettséggel rendelkezett Nagyváradon, míg a nyitott vizesárkok jól-rosszul, de mégiscsak el tudták vezetni a város szennyvizének jelentős részét. A város vezetése nem örült a már általa is méltatlannak tartott helyzetnek, de jó ideig kénytelen volt szemet hunyni felette. A csatornaépítkezések 1910 utáni felgyorsulása épp azzal magyarázható, hogy addigra már jelentős városi fejlesztések készültek, így a figyelem e régi hiányosság pótlása felé fordult.

Nagyvárad villamosítása

A századelő egyik legnagyobb és tulajdonképpen egyik legkedveltebb, sok esetben elsőbbséget élvező nagy beruházása a város villamosítása, elektromos árammal való ellátása volt. Ez tűnik pontosabb meghatározásnak, mivel ez nemcsak a közvilágítás és a magánvilágítás egy részének átalakítását jelentette, de egyúttal lehetővé tette a helyi ipar technikai fejlődését, egyéb városi rendszerek – például a vízmű – korszerűsítését és nem utolsósorban a modern városi tömegközlekedés megjelenését is.

A városok teljes villamosítása térségünkben már sokkal inkább 1900 körüli, mint előtti jelenség, így ezen a téren Nagyvárad lényegét tekintve már a többi környező nagyvárossal közel megegyező időpontban tette meg ezt az általános városfejlődés szempontjából nagyon fontos lépést. Az a néhány év, ami a környező nagyvárosok és Nagyvárad között ezen a téren is tapasztalható volt, mégis sajátos jellemvonást kölcsönzött ennek a városi beruházásnak is. 1900-ban a többi környező nagyvárosokban: Szegeden, Aradon vagy Temesváron már rövidebb-hosszabb ideje jelen volt a villamos áram, elsősorban a közvilágításban. Ezek a városok vegyes rendszereket használtak, vagyis a villanyvilágítás mellett jelentős részben még jelen volt a gázvilágítás is. Nagyváradon ezzel szemben még sokkal elmaradottabb volt a közvilágítás rendszere. 1900-ban a belsőbb városrészekben még kizárólag gázvilágítás volt, a külvárosokban pedig legtöbb esetben petróleumlámpákat használtak.

A legjelentősebb vidéki városokkal összehasonlítva Nagyváradnak tehát volt kiket követnie, de 1900 után épp ez egy, a többitől eltérő megoldást tett lehetővé, a kizárólag villamos áramú közvilágítás bevezetését a város teljes területén. Nagyvárad tehát 1900 után elmaradásából előnyt tudott kovácsolni, vagyis a közvilágítás területén átugrotta a legtöbb nagyvárosra jellemző köztes, vegyes rendszert és elsők között tudta teljesen felváltani a sok helyen még meghatározó szerepet játszó gázvilágítást. Nagyvárad ezen a téren is ki tudta használni a később fejlődők „vetélytársaival” szembeni sajátos előnyét, ami nemcsak a legmodernebb formák bevezetését tette lehetővé, de egyben a többi város addigi tapasztalatainak sikeres felhasználását is.

A város gázvilágítását 1873-ban nyitották meg, tíz évvel a debreceni és három évvel a kolozsvári és az aradi bevezetését követően. 1900-ra már mintegy 550 gázlámpa égett, elsősorban a belvárosban, amit kifelé a külvárosok felé haladva hozzávetőleg 300–400 petróleumlámpa váltott fel. 1902-re a gáz és petró-

leumlámpák száma közel ezerre nőtt. A gázgyár és a hozzá kapcsolódó folyamatosan bővített, mintegy 20 ezer méternyi vezeték nem volt városi tulajdonban, ami nem volt szokatlan, mivel 1900-ban az ország 24 városi légszeszgyárából mindössze három volt házi kezelésben. A köztéri világítást, a lakosság, az ipar, valamint a közintézmények szükségleteit biztosító gázgyár természetesen a város egyik legjövedelmezőbb vállalkozása volt, évi kiadásai 50–60 ezer korona körül mozogtak. A város villamosításának legfontosabb előfeltétele a gázgyár monopóliumának megszüntetése volt. Az augsburgi székhelyű német cég tulajdonában lévő gázgyárral megkötött szerződés felmondására 1902. január 1-jétől nyílt lehetőség. A helyzet némileg hasonlított a vízmű két évvel korábbi ügyéhez, azzal a különbséggel, hogy itt nem a régi rendszert akarta a város átvenni, hanem egy teljesen újat akart házi kezelésben kiépíteni. Bulyovszky polgármester a Vívezetési, Világítási és Csatornázási Bizottság ülésén már 1899 decemberében felvetette a gázgyári szerződés felmondásának és a város teljes területén a közvilágítás villamosításának kérdését. Az ötlet azonnal kiváltotta a gázgyár heves tiltakozását, amely joggal féltette üzleti nyereségét.

A legkorszerűbb közvilágítási rendszer kiépítésének szándéka egyértelmű volt, ám ennek meg kellett felelnie a jövedelmezőség szempontjának is, ami nem volt egyszerű kérdés. A nagyvárosok vegyes rendszerrel rendelkeztek vagyis az ottani mutatókat csak részben vehették a számítások alapjául, ráadásul Nagyváradon sem a közintézmények, sem pedig a magán- vagy ipari felhasználók esetében az elektromos áram alkalmazásának nem voltak még hagyományai. Mivel a fő szempont a jó és olcsó közvilágítás volt, a gázgyár ajánlatai sem voltak hatástalannak. A szerződés meghosszabbítása esetén a gyár a következő 30 évben kész volt a várost az addigi ár feléért ellátni, amivel Nagyvárad az ország egyik legolcsóbb rendszerével rendelkezett volna, az eddigi egyik legdrágább helyett,⁵⁷ valamint

új égők kihelyezésével 50 méterre csökkenteni a lámpák közötti távolságot. Az ajánlat kedvező volt, de a város ekkor már egyértelműen elutasította a tisztán gáz alapú közvilágítást, amit egy századeleji modern nagyváros számára már korszerűtlen rendszernek tartott.

A gázgyárral kötött szerződés felmondásáról már 1901 tavaszán döntés született, de a többi felmerült kérdésre, hogy mekkora az elektromos áram használatának valós igénye, azt házi kezelésben vagy vállalkozói alapon biztosítsák, tiszta vagy vegyes formában alkalmazzák és végül, de nem utolsó sorban, hogy a lehetőségek közül melyik jelenti a legkorszerűbb és egyben a legolcsóbb és legjövödelmezőbb megoldást, egy pályázatnak kellett részben választ adnia. 1901 márciusában a város nemzetközi pályázatot írt ki, melyben a Ganz Rt. ajánlatát találták a legjobbnak. A budapesti cég ugyanis házi kezelést javasolt és bár a drágább ajánlatok között szerepelt, jobban megfelelt az elképzeléseknek mint a bécsi székhelyű Gesellschaft für Electricische Industrie olcsóbb ajánlata, amely viszont 60 évi koncessziót kért a várostól. A Ganz ajánlatában mintegy 6000 égő ellátására 580 ezer koronáért a vezetékek, 600 ezer koronáért pedig a villanytelep kiépítését és üzembe helyezését vállalta. Az ajánlat megfelelt a város elvárásainak és mind a költségeket, mind pedig a házi kezelést illetően igazolta annak szándékait.⁵⁸

1902 februárjában egy nyolc nagyvárost érintő tanulmányút alapján lassan körvonalazódtak a részletek is.⁵⁹ A küldöttség mindenütt vegyes rendszereket tanulmányozott, de ennek ellenére a tapasztalatok megerősítették mind a házi kezelés, mind pedig a tisztán villamos alapú közvilágítás kiépítésének szándékát. Ugyanakkor bebizonyította, hogy a tisztán villamos áramú közvilágítás nemcsak a legkorszerűbb, de a legolcsóbb megoldást is jelenti, mivel ennek évi üzemeltetési költsége mintegy 60 ezer koronát tenne ki, ami kevesebb mint az évi gázvilágítási költség fele.⁶⁰ A tapasztalatok alapján a Lovass Zsigmond fő-

mérnök vezette küldöttség megtette javaslatait. Ezek alapját leginkább a temesvári közvilágítási rendszer jelentette, amely nemcsak a legrégebbi, de egyben a legjobban kiépített rendszer is volt.

A tanulmányozott nagyvárosok példája nyomán Nagyvárad utcáit, napi forgalmuk, a város életében betöltött hagyományos szerepük, jelentőségük alapján három csoportra osztották fel. Az elsőbe a belváros terei, a Bémer és a Szent László tér, valamint a Fő utca belső városi szakasza került. Itt 2600 méternyi hosszúságban 210 db, egyenként 32 gyertya fényerejével meg egyező izzólámpa kihelyezését határozták el. A második csoportba a belvárost közvetlenül övező mintegy 18 ezer méternyi utca került, mely a tulajdonképpeni összeköttetést jelentette a külvárosokkal. Ezeken az utcaszakaszokon 30 méterenként 625 db, egyenként 16 gyertyafényű lámpa felállításáról döntöttek, amelyek felváltották az itt hagyományosan még gáz alapú közvilágítást. Az utolsó csoportba azok az utcák kerültek, amelyek addig csak petróleumlámpákkal vagy pedig egyáltalán nem voltak megvilágítva. Az itt kijelölt utcák teljes hossza közel 44 km volt, tehát a város utcáinak mintegy kétharmada, ahol a lakosság csaknem fele élt. Ezen a területen jött létre a leggyengébb hálózat, mivel itt már 50 méterenként mindössze 777, egyenként 16 gyertyafény erejű lámpa felállításáról döntöttek.

A közvilágítási rendszer ilyen kiépítésének egyértelmű célja a belváros fejlődésének erősítése volt. Az abból a külvárosok felé kiágazó utcák kivilágítása még jónak volt mondható, míg a külvárosi hálózatot valóban jóval gyengébb minőségben építették ki. A változás természetesen mégis itt volt a leglátványosabb, hiszen a külvárosok csaknem teljes éjszakai sötéttségét felváltotta az elfogadható villanyvilágítás. Ráadásul a lámpák elhelyezését és teljesítményét városszerte úgy határozták meg, hogy az Temesvár kivételével valamennyi tanulmányozott nagyváros hálózatát felülmúlja. Annak ellenére tehát, hogy a

kül- és belváros között ezen a téren is lényegi különbségek keletkeztek, az adott időszakban a külvárosok éjszakai megvilágítása még így is igen korszerűnek volt mondható.

A pályázat, a felkeresett nagyvárosokban tapasztaltak, valamint az ezek alapján végzett számítások végleg igazolták, hogy Nagyvárad villamosításával nemcsak korszerű közvilágítás biztosítható, de jelentős hasznot hozó, kiváló üzletet is jelent a város számára. 1902. április 26-án a város világítási ügyekkel foglalkozó bizottsága javaslatot tett a villanytelep és a vezetékhálózat saját költségen való kiépítésére és egyben a házi kezelés megtartására is, majd május 21-én a város rendkívüli Közgyűlése nagy szótöbbséggel mindezt megszavazta. A kivitelezési munkálatokkal elvégzésére újabb pályázat mellőzésével a Ganz Rt. kapott megbízást. A kiépítés 1 millió korona körüli költségeit a Pesti Hazai Takarékpénztár Rt. júniusi kölcsönéből fedezték.

A Ganz Rt. 1902 októberében kezdte el a villanytelep kiépítését. Helyéül a sertésvásártér mellett vásárolt telket a város, ahol az eredeti tervektől eltérően nem három 250 lóerejű, hanem számolva a szinte azonnal tapasztalható igénynövekedéssel, két 450 és egy 300 lóerejű motor került beállításra. A vezetékek kiépítésekor alapvetően aradi és miskolci tapasztalatokra alapoztak. Ezek alapján a belvárosban – elsősorban esztétikai okok miatt – földalatti, a város többi területén pedig légvezetékeket alkalmaztak. A légvezetékeket egy-egy utca sajátosságainak figyelembevételével részben a háztetőkön, részben öntött vastartókba helyezett faoszlopokon vezették végig.⁶¹ A város egész területén összesen mintegy 2300, 8 és 10 méteres oszlopot helyeztek el, erre mintegy 400 km légvezetéket szereltek fel. A földalatti huzalok hossza hozzávetőleg 14 km volt. A belvárosban mintegy 500 nagy erejű ívlámpa került kihelyezésre, míg kifelé haladva 1840 db, egyenként 16 gyertyafényű égőt szereltek fel, valamint további 9000 magánizzót.⁶² A teljes rendszert hivatalosan 1903. december 16-án nyitották meg, majd ezt kö-

vetően fokozatosan leszerelték a légszeszlámpákat.⁶³

A város villamosítását eleve olyan elképzelésekkel tervezték meg, hogy az a közvilágítás mellett minél hamarabb teret tudjon nyerni a magánfogyasztásban is. A magánfelhasználók megnyerése azonban a közvilágításnál némileg összetettebb kérdés volt. 1903-ban a város élve jogaival, felmondta a gázgyárral kötött szerződést, amivel az egycsapásra kiszorult a közvilágításból. A gázgyár azonban a magánfelhasználók esetében uralkodó helyzetben volt, vagyis itt a város piaci versenyre kényszerült. Ebben a versenyben a villamosműnek három fő kitörési pontja lehetett: a tulajdonképpeni lakossági felhasználás, az ipari fogyasztás és olyan, a városi vagy magánkézben lévő rendszerek ellátása mint amilyen a vízmű volt, vagy mindenekelőtt a villamoshálózat kiépítésével mindvégig nagyon szoros kapcsolatban álló villamosközlekedés. Ebben a versenyben rendelkezésre álltak ugyan némi adminisztratív eszközök – elsősorban a gázgyári hálózat fejlesztésének tilalma – és a város biztos számíthatott az állami intézmények (iskolák, hivatalok, vasút stb.) bekötésére, de ez önmagában nem lehetett elég, hiszen nemcsak az új felhasználókkal kellett számolni, de a régieket is meg kellett nyerni.

A gázgyár és a város közötti viták 1903 után állandósultak, sőt biztonsági okokra hivatkozva a gyár városon kívülre telepítése is szóba került, amit egyébként Nagyvárad gyors terjeszkedése indokoltta is tett. 1903-tól a lakossági fogyasztás meredeken emelkedett. Már a hálózat kiépítésekor 12 ezer magánfogyasztót szolgáló égőt kötöttek be, vagyis a várakozások ezen a téren is beigazolódtak, s az azt követő öt évben ez a szám meg-négyszereződött. Hasonló volt a helyzet az 1903-ban gyakorlatilag hiányzó ipari villanymotorok esetében. Ezek energiaigénye 1908 körül már jelentősen megközelítette az ebben az időszakban nagyobb teljesítményű égők kihelyezésével, már továbbfejlesztett közvilágítás energiafelhasználását. A gyors növekedés nem meglepő, mivel a legkorszerűbb technika alkal-

mazását biztosító villanytelep felállítása időben egybeesett a nagyváradai ipar fejlődésének addigi legsikeresebb időszakával. Ugyanez érvényes a lakossági fogyasztásra is. Az évtized közepétől meginduló és minden addiginál nagyobb lendülettel folyó bér- és egyéb házépítkezések biztos fogyasztókat jelentettek.

1905-re a villamosmű első üzletének végére mintegy 24 ezer korona tiszta hasznot mutatott, ami egy év alatt kerek 100 ezer koronára nőtt. 1906-ra 350 ezer korona összköltséggel két új 900 lóerős Ganz-motort állítottak be, amelyek leváltották a korábbi gyengébb teljesítményű motorokat.

1906-tól a városi villamosmű legnagyobb magánfogyasztója az a Nagyváradai Gőzüzemű Vasúti Rt. lett, mely 1899-ben alapítója és tulajdonosa volt a villamosközlekedést működtető Nagyváradai Közúti Vasúti Rt.-nek. A társaság, mely az 1880-as években teherszállításra alkalmas ipari gőzvasutat épített ki Várad-Velence és Újváros területén, 1897-ben nyerte el az elektromos árammal működtetett városi közvasút, azaz villamos kiépítésére kiírt pályázatot. A pályázat a korábbiakhoz képest jelentős felfogásbeli változásokat mutatott. A nagyváradai tömegközlekedés kialakításának szükségességét már az 1870-es években belátták. A város azonban ezúttal sem lépett soha önállóan, s a megoldást a lóvasút vállalkozásoktól várta. Mivel lóvasút Nagyváradon gyakorlatilag soha nem közlekedett, a gőzvasút pedig alkalmatlan volt városi személyszállításra, egyértelművé vált, ha a város eredményt akar, önállóan kell lépnie. 1897 őszén kiírták a pályázatot. A magánvállalkozási forma érthető, mivel a vonalak, a kocsik és főleg az azokat ellátó külön villanytelep kiépítését fedező összeg egyszeri kiadása, még az új városvezetés számára is vállalhatatlan volt, ráadásul ott ahol ez már megvalósult, mindenütt ebben a formában működött.

A városvezetés nagy reményeket fűzött a villamosvonalak kiépítéséhez. Az akkor még kezdeteinél lévő városrendezési és fejlesztési törekvéseket amennyire lehetett, igyekezett az épít-

kezésekkel egybekapcsolni. Azokon az utcákon, ahol a vonalaknak majd el kellett haladniuk, mindenütt kövezéseket, járda és útépitéseket, valamint a Pece-híd megerősítését határozta el, de ebben látta Nagyvárad villamosítása megkezdésének lehetőségét is. Az eredeti elképzelések szerint ugyanis a villamos energiaigényét ellátó két, 250 lóerejű gőzmotorral működtetett villanytelep áramot szolgáltatott volna a város közműépítési és hivatalainak. Az 1897 körüli állapotokat alapul véve ez kiváló elgondolás volt, de egy-két év alatt már túlhaladottá vált.

A város gondolkodása 1900-ra ebben a kérdésben is teljesen megváltozott. A villamos bármennyire is fontos volt a korszerű belső városi közlekedés szempontjából, ez is csak már egyike lett az 1900 után meginduló fejlesztéseknek. Mivel 1902-ig a villanytelep építése nem indult meg, a városvezetés szemében az már elvesztette minden korábbi jelentőségét. A vonalak lefektetésének elhúzódása, ugyanakkor már kifejezetten lassította a város – elsősorban is a belváros – rendezésének ügyét, mivel késleltette a csatornázási, illetve a kövezési és aszfaltozási munkálatokat. Az egyre határozottabb rendezési szándék mellett már kifejezetten zavaró volt, hogy a város nem rendelkezett szabadkézzel a villamosközlekedés kérdésében, így a két kérdést különválasztotta.

Az önálló városi villanytelep megépítése sok szempontból változásokat hozott. Elsősorban is értelmetlenné tette a társaság számára önálló villanytelep építését. 1902 májusában a társaság lemondott a költséges építkezésről és javaslatot tett a városi villanytelep áramának használatára, ami a város számára kiváló üzletet jelentett. Az 1903 februárjában megkötött szerződés értelmében a társaság évente mintegy 300 ezer kW áram vásárlását garantálta a városnak.⁶⁴ A szerepek tehát néhány év alatt megcserélődtek. Bár az 1900 februárjában megkötött szerződés évtizedekre magántulajdonba adta a nagyváradi villamosközlekedést, ezzel a megoldással a város anyagilag nagyon sokat nyert.

Kicsit távolabbra tekintve, a nyereség nemcsak anyagilag volt jelentős, de a villamosközlekedés megindulása legalább annyira fontos volt a város általános fejlődése szempontjából is. A 2,1 millió korona összköltséggel kiépített villamosközlekedés korszerű és olcsó belső városi forgalmat biztosított, azaz szorosan összefűzte, egymásba kapcsolta a belső és külső területeket. A vonalak elhelyezésénél legalább három párhuzamos városfejlesztési törekvés is megnyilvánult. Az első mindenképpen a külvárosok bekapcsolása volt a város vérkeringésébe. A sugaras elrendezésű vonalakat úgy alakították ki, hogy a nagyrészt a folyó bal parti területein húzódó jelentős lakosságú külső területek, azaz Újváros nyugat felé eső peremrésze, valamint Várad-Vár-alja és Várad-Velence a legbelsőbb városterületek irányából gyakorlatilag néhány perc alatt könnyen elérhetőek legyenek. Csak a Várad-Velencére tartó vonal megközelítőleg akkora hosszúságú volt, mint a teljes olaszi vonalszakasz.

A másik két törekvés már a belsőbb városrészek, illetve magával a belváros fejlődésével volt szoros összefüggésben. A nagyállomástól a Fő utcán át, a Bémer tér érintésével a Szent László térig tartó olaszi vonalszakasz ugyan valóban viszonylag rövid volt, de itt két párhuzamos vonal került lefektetésre. A Fő utca az akkori városszerkezetet és a kereskedelemben betöltött addigra már csaknem teljesen kiforrott elsőségét figyelembe véve, kihagyhatatlan volt, bár a két vonal így az utca csaknem teljes területét lefoglalta. A sűrűn beépített olaszi városrészben más útvonal amúgy sem nagyon jöhetett volna számításba és nem is lett volna értelme. A villamos vonal tehát ez esetben tovább erősítette azt az akkor már mintegy húsz éve tartó folyamatot, amely a Fő utcát a város mindennapjainak egyik legfontosabb csomópontjává tette. Hasonló volt a helyzet a Bémer tér esetében is, viszont a Szent László tér számára a villamosközlekedés megindulása ennél jelentősebb változást hozott. A Szent László térre érkező vonal ugyanis itt vált szét három irányba és

indult el a külvárosokba, vagyis a tér a belső városi közlekedés csomópontjává vált. Ezzel a modern belvárosokra jellemző egyik legfontosabb funkció itt rögzült, amivel a térnek jelentősen nőtt a város életében betöltött szerepe.

A villamosközlekedés gyorsan beépült a város mindennapjaiba. A villamosközlekedés megindulására, mint csaknem valamennyi korabeli fejlesztésre is érvényes volt, hogy a racionalításra törekvő pénzügyi számítások alapján várt igényeket a valóság szinte azonnal jelentősen felülmúlta. Még 1906-ban, tehát a nyitás évében újabb tíz kocsi beszerzéséről döntöttek, ezek száma a 1912-re 29-re nőtt és még akkor sem volt elégendő. Időközben az évente szállított utasok száma megháromszorozódott, a vonal hossza pedig 1906 és 1912 között 6,7 km-ről közel 30 km-re nőtt.⁶⁵

Nagyvárad század eleji villamosítása szintén a nem kevés sikertörténet egyike volt. Háttérében épp úgy ott található a polgárosodó, de számában is gyorsan növekvő lakosság változó igénye, mint az ezek kiszolgálására törekvő átgondolt, de határozott városvezetést csakúgy, mint az ugyanazon időben megvalósított fejlesztések technikailag egyszerű összekapcsolódásának jelensége.

Jegyzetek

¹ Katus László: Magyarország gazdasági fejlődése, in. Magyarország története. 7/1. (1890–1918). Akadémiai Kiadó. Bp.1978. 264–265. old.

² Nagy Béla: Színház születik, Bihari Napló Kiadó, Nagyvárad, 1998, 8. old.

³ Vasárnapi Újság, 1857. szeptember 27.

⁴ uo.

⁵ Az építetők maguk is utaltak a színház várható városfejlesztési hatásaira: „A színház felépítésével az un. Kispiac is négyszög alakot nyer, s palotaszzerű keritményével egyikét alkotandja a legszebbeknek, a két oldalon széles utcákat, s hátul a két egyház közötti téres kis piacot környező épületek becse pedig roppantul emelkedend”

⁶ Nagy Béla: Színház születik... 12 old.

- ⁷ Nagyvárad, 1872. május 8.
- ⁸ Vasárnapi Újság, 1861. november 17.
- ⁹ Nagyvárad, 1892. február 6.
- ¹⁰ Nagyváradai Napló, február 14.
- ¹¹ uo.
- ¹² Kelemen Lajos: Várad színeszete, Literator Könyvkiadó-Charta Könyvkiadó, Nagyvárad 1997, 158 old.
- ¹³ uo.
- ¹⁴ uo.
- ¹⁵ Nagyvárad, 1892. április 20.
- ¹⁶ 1894-ben a város pályázatot írt ki a színház terveinek elkészítésére. A pályázaton azonban nem született elfogadható megoldás, így a város a Fellner és Helmer neves bécsi színházépítő céget kérte fel a színház épületének megtervezésére. Az építési költségeket 800 ezer koronában határozták meg. (in Nagy Béla: Színház születik... 21 old.)
- ¹⁷ Nagyváradai Napló, 1899. január 4.
- ¹⁸ uo. 1899. szeptember 23.
- ¹⁹ uo. 1899. szeptember 24.
- ²⁰ uo. 1900. január 10.
- ²¹ uo. 1900. március 21.
- ²² A másik ajánlat a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt.-től érkezett. A Bank 2 millió 444 ezer korona kölcsönt ajánlott a városnak de 5,85 %-os évi kamat mellett. A futamidő ez esetben is 50 év volt.
- ²³ Nagyváradai Napló, 1900. március 21.
- ²⁴ uo.
- ²⁵ A városi pótadó összege 1891 és 1910 között 32%-ról 55%-ra nőtt, vagyis a városi fejlesztések által megkövetelt növekvő kiadások fokozatosan növelték a polgárságra háruló adóterheket is. Ennek ellenére, ahogy a korabeli vagyonosodás, gyorsuló polgári tőkeképződés útja is mutatta, mindez ebben a gazdaságilag sikeres történelmi időszakban nem vezetett a szélesedő városi középosztály anyagi ellehetetlenüléséhez.
- ²⁶ Nagyváradai Napló, 1900. március 24.
- ²⁷ Lakos Lajos: Nagyvárad múltja és jelenéből... 297 old.
- ²⁸ Nagyváradai Napló, 1900. február 4.
- ²⁹ uo.
- ³⁰ uo.
- ³¹ uo. 1900. február 18.
- ³² uo. 1900. február 4.
- ³³ uo. 1903. március 6.
- ³⁴ uo. 1900. február 4.
- ³⁵ uo. 1900. február 18.
- ³⁶ uo. 1900. március 20.

³⁷ uo. 1900. április 3., április 10.

³⁸ uo. 1900. április 8.

³⁹ uo.

⁴⁰ uo. 1900. június 4.

⁴¹ uo. 1900. július 5.

⁴² Nagyvárad, 1892. november 3.

⁴³ Nagyváradai Napló, 1906. november 18.

⁴⁴ uo. 1900. január 16., május 29.

⁴⁵ uo. 1900. március 20.

⁴⁶ uo. 1905. január 21.

⁴⁷ uo. 1906. június 2.

⁴⁸ uo. 1906. november 18.

⁴⁹ uo. 1901. március 24.

⁵⁰ uo.

⁵¹ uo.

⁵² A mutatók a környező nagyvárosok közül leginkább Temesvárhoz tették hasonlónak, vagy kicsit távolabbra pillantva Győrhez és Pozsonyhoz, viszont Nagyvárad ezeknél még mindig jóval rendezetlenebb és kiépítetlenebb volt.

⁵³ A csatornázástól, a közvilágítás fejlesztésétől vagy a közutak és közterek rendezésétől eltérően a külvárosi lakosság beadványaiban és kérelmeiben nem is igen találkozhatunk a vízvezetéki rendszer bővítésének problémájával.

⁵⁴ Nagyváradai Napló, 1902. június 4.

⁵⁵ uo. 1902. augusztus 22.

⁵⁶ uo. 1906. augusztus 30.

⁵⁷ uo. 1901. január 8.

⁵⁸ uo. 1901. május 1.

⁵⁹ uo. 1902. február 23.

⁶⁰ uo.

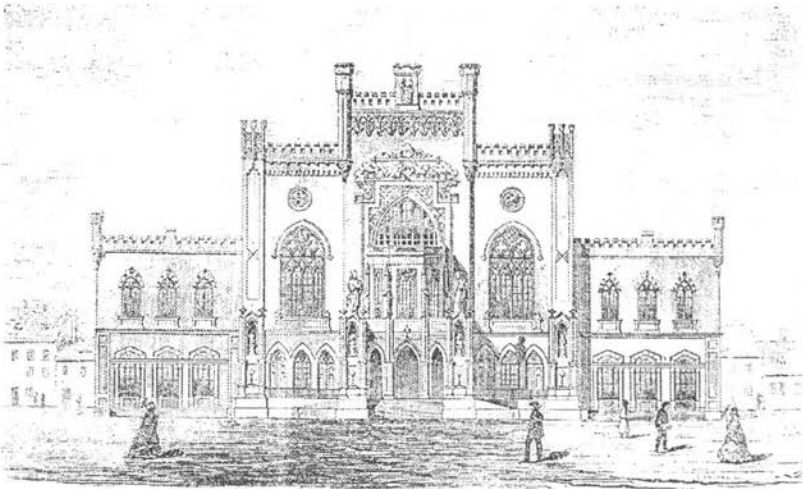
⁶¹ uo. 1903. december 15.

⁶² uo.

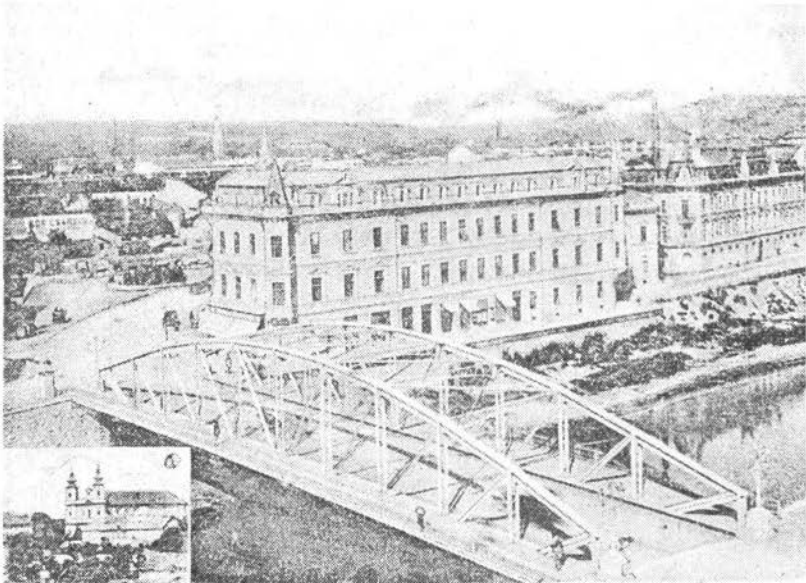
⁶³ uo.

⁶⁴ uo. 1905. február 29.

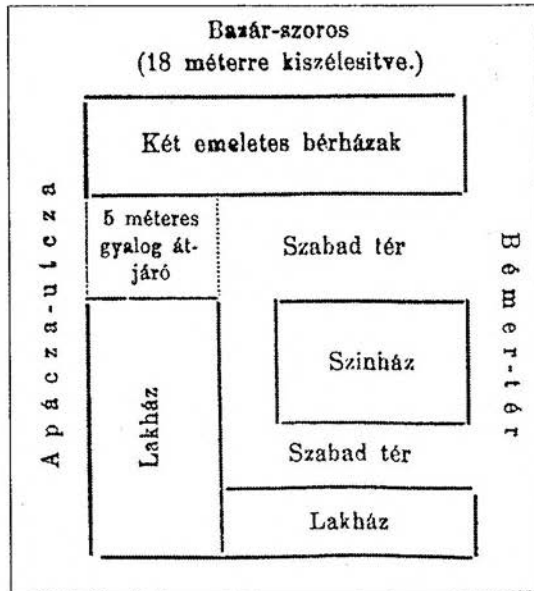
⁶⁵ Magyar Statisztikai Évkönyv 1906 és 1912 kötetei nyomán

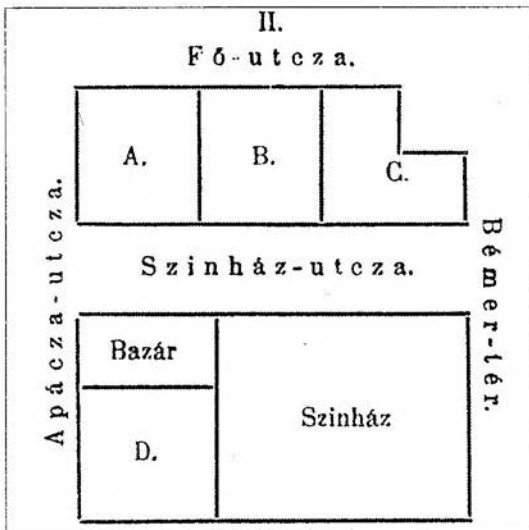
A nagyváradai állandó színház terve az 1850-es évekből

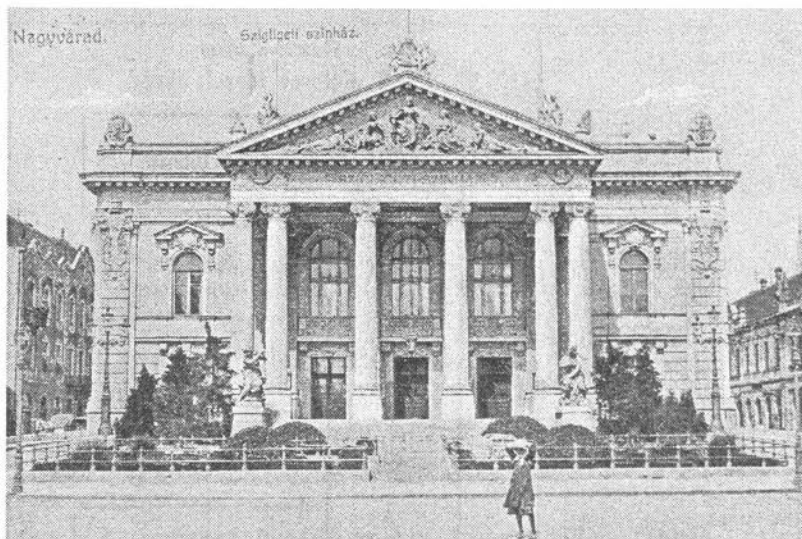

A Bémer tér a színház megépítése előtt

A Bémer tér rendezési elképzelései az 1890-es években

A Szigligeti Színház

A Szigligeti Színház, balra az EMKE-palota

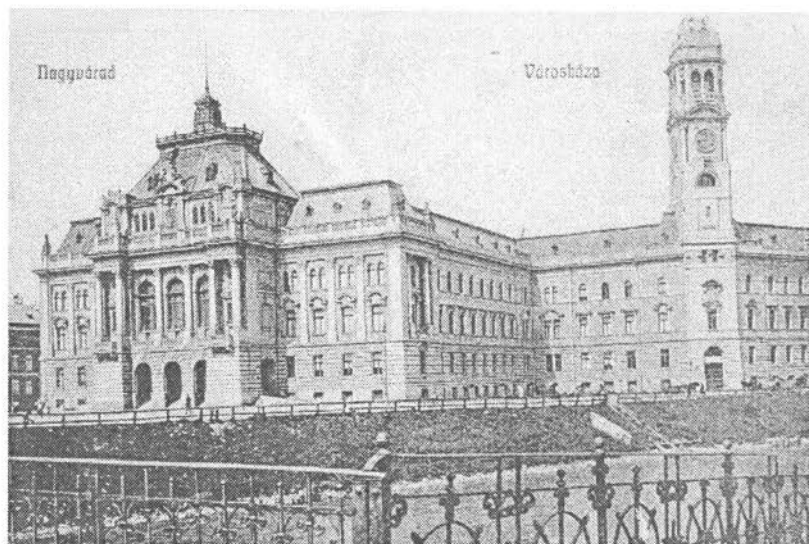
A Bémer tér az EMKE-kávéházzal

A Rákóczi úti Bazár-épület

A Szent László tér a Városháza megépítése előtt

A Városháza

A Városháza Szent László téri főhomlokzata

Körös-részlet a Városházával, előtérben a Kishíd

Körös-part

Körös-parti részlet
a Városházával

A törvénytudományi palota

A Rimanóczy Szálló Körös-parti homlokzata

A VÁROS ÉS HÁZAI

A városi közigazgatás megváltozott hozzáállása, a magasabb sebességre kapcsolt városfejlesztési politika, a korábbiaknál jóval szélesebbre tárult lehetőségek és sok egyéb, az urbanizáció lendületét erősítő tényező hatására érdekes szemléletbeni változások következtek be. A városvezetés immár tudatosan fordult a megoldandó kérdések felé, s szinte minden téren ahol erre lehetősége nyílt, már mint kezdeményező lépett fel. A következmény az addig hangoztatott célkitűzések, egyes városi ügyekben vallott álláspontok megváltozása, ártértékelése volt, vagyis a város számos kérdésben szakított, vagy legalábbis módosított korábbi helyesnek tartott nézetein.

E szemléletbeni változásokat érdemes a város és annak területén található állami közigazgatási és katonai intézmények kapcsolatával kezdeni. Az állami és katonai jellegű intézményeket a 20. század elejéig nagy örömmel fogadta be a város. A kaszárnyák, a laktanyák, vagy a Nagyváradra helyezett Királyi Tábla intézményét nem kevés pátosz lengte körül. Sal Ferenc korában a fejlődés jegyeit látták bennük, a városnak az ország életében betöltött regionális fontosságát, tekintélyének növekedését várták tőlük.

Az állam is szívesen helyezte intézményeit Tisza Kálmán mindig kormánypárti városába, ahol az országban egyedülálló módon 1892-ben leszavazták Kossuth Lajos díszpolgárságát.¹ Nagyvárad csöndes volt és megbízható, mamelukok városa – mondták. A város telket biztosított, s megtette azt amiben más-kor szinte mindig óvatos volt: pénz adott az építkezésekre. 1900-ra Nagyváradon már három nagy laktanyaközpont épült fel, több ezer méternyi területet felhasználva.

Az új építkezések általában jelentős városképi változásokat hoztak, hiszen ezek elkészültét követően a város legnagyobb

alapterületű épületei már javarészt katonai célokat szolgáló létesítmények voltak, köztük is az első helyen a Honvéd Hadapródiskola hatalmas épülete állt. A múlt századfordulót közvetlenül megelőző években Nagyvárad legtekintélyesebb épületei így csaknem kizárólagosan egyházi és katonai középületek voltak, ami egyrészt jól mutatta a városfejlődés addigi útját, másrészt még erősebben kihangsúlyozta a modern és nagy befogadóképességű kifejezetten városi kötődésű kulturális és közigazgatási célokat ellátó intézményeknek, és az ezeknek otthont adó középületeknek a hiányát.

A katonai és egyéb állami intézményeket befogadó új középületek szükségességének megítélésében sokáig nem volt lényeges változás, ám Bulyovszky József polgármester időszakában megindultak azok a nagy városi középítkezések, melyeknek következménye a kérdés megítélésének részleges átalakulása volt. A századfordulótól induló nagy városi beruházások rengeteg pénzt nyeltek el és még többet igényeltek volna. Megannyi komolyan gondolt elképzelés, melyet minél hamarabb készen akart látni a város, mutatta az urbanizáció sikeres útját. Az elkészült épületek és építmények, a tervezett vagy már sikeresen útjára indított fejlesztési elképzelések egyre markánsabbá tették a város önképét, és megváltoztatták annak szemléletét is. Az egykor lelkesen fogadott állami intézmények és állami tulajdonú épületek fenntartása, bővítése kezdett mint valamilyen terhes kötelezettség megjelenni. Megfogalmazódott már az a vélemény, hogy az ezekhez fűzött legfontosabb városfejlődési elvárás nem valósult meg, azaz ezek a beruházások nem élénkítették meg a város forgalmát, viszont rengeteg pénzügyi kapacitást vontak el.² Rimler Károly polgármesteri időszakában egyes vélemények már lesújtóan fogalmaztak: „A (nagyvárad) Közgyűlés még akkor nem ébredt öntudatára, hajbókoló, gerinctelen mamelukokból verődött össze” – hangzott a város tíz évvel korábban még ki kezdetetlen tekintélyű városatyáit érintő bírálat.³

1900 után azonban a valódi problémát nem ezek a már elkészült épületek jelentették és még kevésbé a bennük működő állami intézmények – melyek nélkül természetesen aligha volt elképzelhető egyetlen nagyváros élete sem – mint sokkal inkább ezeknek, és főleg a katonaság érdekeinek ütközése a városnak már a maga útját járó fejlesztési elképzeléseivel.

A katonai építkezések, tulajdonképpen kedvezően hatottak a város szerkezetének fejlődésére, korszerűsödésére, mivel az addig a város területén szétszórta kialakult katonai épületeket egy helyre vitte át. Ezek az új katonai épületek Nagyvárad közkedvelt pihenőparkja a Rhédey-kert közvetlen közelében, a Rulikowski út jobb oldalán épültek fel, egy addig nagyrészt használaton kívüli területen. Ezek az építkezések tették lehetővé többek között a régi Fő utcai laktanya átalakítását, amely már nem illett a város egyre elegánsabb kereskedelmi utcájára, és általában is felgyorsította a városrészi szerepkörök gyorsabb kialakulását, tisztulását.

A katonaság azonban terjeszkedett, és az addigra elkészült épületek közvetlen közelében olyan szomszédos városi telkekre is igényt tartott, melyekre már neki is szüksége lett volna. Nagyvárad sajátos, főleg a Körös bal parti részének hosszan elnyúló vonalai következtében a Szent László teret, vagyis a közvetlen belvárost a katonai épületeknek helyt adó, már külső városi telkekkel a viszonylag rövid Kert (később Mezei Mihály) utca kötötte össze. A város 1900 utáni fejlődésével és gyorsan növekvő építkezési kedvével, a katonai épületekkel közvetlenül szomszédos telkek szerepe egy-kettőre felértékelődött. Ebben nemcsak a belváros közvetlen közelsége játszott szerepet, hanem az az el nem hanyagolható tény is, hogy ez a városrész épp a katonaság jelenléte miatt már teljesen közművesített volt, vagyis összességében igen alkalmas a további fejlesztésre.

Nem véletlen tehát, hogy a századfordulón a város már igyekezett korlátozni a katonaság itteni építkezéseit és maga fel-

használni az értékes telkeket. A terület átadása kapcsán 1901 elején már Bulyovszky József polgármester is egyértelműen fogalmazott: *„A beépítési területnek ezirányban leendő, kiterjesztése tekintetében (a katonaság által) felhozott indokokat a tanács nemcsak időelőttinek találja, hanem a város világítási, burkolási, csatornázási, vízvezetéki hálózatának különben óriási kiterjedése, a még beépítésre váró telkek nagy száma s egyes helyeken az emeletes építkezés kívánatos voltára való tekintettel a további terjeszkedést megengedhetőnek nem is tartja.”*⁴

A Rulikowski út bal oldalán található területet a város tehát nem adta át, azt még 1900-ban felparcelláztatta, majd döntés született a beépítésről is. A város kifejezetten olyan nagyobb és elegánsabb villaszerű épületek emelését támogatta, amelyek méltóak a közeli belvároshoz. A telkeket árverés útján értékesítették azzal a kikötéssel, hogy az új telektulajdonosok kötelesek a pontosan megszabott utcavonal figyelembevételével két éven belül emeletes villaszerű házat emelni.⁵ Az egymás mellé épített sűrűbb szövetű bérházsor helyett a város azért szorgalmazta ezt az inkább kertvárosias jellegű megoldást, mert ezzel is a belvárosra akarta koncentrálni a többemeletes, mutatósabb bérpaloták építését. 1914-ig valóban itt, a katonai épületekkel átellenben épült ki a 20. század eleji Nagyvárad egyik legjellegzetesebb villasora.

Az állami intézmények és a város között kialakult legszorosabb kapcsolat, a katonai jellegű intézmények mellett az oktatás területén jelentkezett. A 20. század elejére kialakult nagyvárad oktatási rendszer már jóval túlnőtte a hagyományos elitképzés korlátait, és az összesen mintegy 70 oktatási intézményből álló rendszer valamennyi oktatási szintre kiterjedően megfelelő műveltségi és szakirányú képzést tudott nyújtani. A múlt század előn kiteljesedő oktatási rendszer tehát már a kor nagyvárosaira jellemző tömegoktatást szolgálta, amely a korabeli erősödő polgári társadalom számára elengedhetetlen volt. Szerkezetileg ez

a rendszer három külön részre volt bontható. Alapját és egyben leghagyományosabb formáit, intézményeit az egyházi iskolák jelentették, amelyeknek a száma a 20. század első évtizedének végére mintegy 40-re emelkedett. Megtalálható volt köztük nagymúltú, a város társadalmi elitjének kinevelését szolgáló intézmény (Premontrei Főgimnázium) épp úgy, mint a modern tömegoktatást megcélzó különböző szintű iskolák (elemi és polgári iskolák), vagy a pedagógusképzést biztosító oktatási intézmények (tanítóképzők). A város 1868-tól, az Eötvös József kultuszminiszter nevéhez fűződő elemi oktatásról szóló törvény kibocsátása után kapcsolódott be az oktatási rendszer fejlesztésébe. A századfordulóra a város már kulcsszerepet kapott a nagyváradi oktatási rendszer korszerűsítésében és elemi, valamint fiú és leány polgári iskoláinak és szakiskoláinak felállításával már ő maga is a modern tömegoktatás céljait kívánta szolgálni. Az egyházi és városi (községi) iskolák harmonikusan egészítették ki egymást, de az 1890-es évek gyorsuló fejlődése már az aktívabb állami szerepvállalást is szükségessé tette. 1914-ig 13 állami alapítású oktatási intézmény jött létre Nagyváradon, köztük 10 óvoda, 2 nagy elemi iskola és 1 főgimnázium.

A város évente igen tekintélyes összeget fordított az oktatási rendszer fenntartására, folyamatos bővítésére, valamint korszerű felszerelésére. Új iskolaépületek emelésére, valamint a régiek bővítésére elengedhetetlenül szükség volt, mivel a lakosság egyre gyorsuló növekedésével hasonló arányban nőtt a tanulók létszáma is. A helyzet főleg a külvárosokban – Velencén, Réten vagy Váralján – volt jóval kevésbé megoldott, ami nem véletlen, hiszen a vidék betelepülő lakossága főleg ezeknek a városrészeknek a népességét emelte. Az egyre nagyobb forgalmú iskolákat ugyan ideig-óráig el lehetett helyezni ideiglenes épületekben, de ezt senki sem tartotta elfogadhatónak. A megoldást a nagy befogadóképességű új iskolaépületek jelentették, amelyek megfelelő módon elégíthették ki immár az oktatás területén is a szó szerinti tömegigényeket.⁶

Az oktatási rendszerrel összefüggő feladatok ellátása (építés, bővítés, villamosítás, felszerelés, fenntartás, oktatói bérek stb.) 1900 után évente a városi költségvetés számára már többszáz-ezer korona ráfordítását igényelték, melyeket részben szintén hitelek útján biztosítottak. A város azonban nem csak a szorosan értelmezett községi iskolákra fordított jelentős összegeket, hanem olyanokra is melyek az állam tulajdonát képezték.⁷ A cél ekkor már az állami tulajdonú iskolák tisztán állami fenntartásának elérése lett, mindenekelőtt az 1896-ban szintén városi forrásokból épített Állami Főreáliskola, amelynek költségeit fele-fele arányban viselte az állam és a város. Ugyanakkor a század-előn már Nagyváradon is megjelent annak igénye, hogy a teljes községi iskolarendszert az állam vegye át, vagyis a nem egyházi jellegű oktatási intézmények fenntartásáról a maga egészében a magyar állam gondoskodjon.⁸

Ezeket a törekvéseket semmiképpen sem szabad a város holmi takarékoskodásával, vagy még kevésbé az oktatás iránti érdektelenségével magyarázni. Az oktatási rendszer bővítése és fenntartása bármennyire is nemes teher volt, mégiscsak komoly pénzüsségeket vont el olyan célok megvalósítása érdekében, melyeket még a városok is alapvetően állami feladatnak tartottak. A gyors városi modernizáció útjára lépett nagyvárosok, így Nagyvárad is, immár szerették volna meglévő pénzügyi kapacitásukat kifejezetten városi fejlesztésekre, intézményalapításokra fordítani. Az arányosabb teherelosztás vagy adott esetben a teljes községi iskolarendszer állami kezelésbe vételének igénye tehát alapvetően a közigazgatás racionalizálásával, a kifejezetten a városra háruló ügyek és feladatok ellátásának igényével fogalmazódtak meg.⁹

Az állami intézmények és a városi közigazgatás kapcsolatának érdekes vetületét jelentette a posta, s általában is az akkor kiépített modern távközlés rendszere. A nagyváradai Posta, Táviró és Telefonközpont épületét 1895-ben nyitották meg, annak

ma is látható emeletes központi része egy évvel korábban épült fel. Az épületet Olasziban, a Premontrei Főgimnázium közvetlen közelében emelték, természetesen városi költségvetésből. A századfordulót követően, mint minden akkor alapított állami vagy városi intézmény, villámgyors fejlődésen esett át. 1900. január 1-jétől Nagyváradot összekapcsolták Budapesttel, majd nem sokkal később Béccsel és a Monarchia többi nagyvárosával¹⁰. A budapesti kapcsolat megteremtése egybeesett egy új korszerű telefonközpont beszerelésével, mely mostmár mintegy 600 helyi előfizető igényeit szolgálta ki. Ezek száma 1910 körül már az 1000-et is meghaladta.¹¹

A modern távközlés kiépítése mint csepp a tengerben mutatta a város urbanizációs fejlődésének megannyi vonását. Egyrészt mint minden 1900 előtt alapított infrastruktúrális rendszer, a századforduló után ez is egy-kettőre kevésnek bizonyult, s nemcsak a telefonrendszer technikai korszerűsítésére került sor, de 1911-ben a postaépületet is jelentősen kibővítették.¹² Másrészt, mivel az új telefonközpontot 1900 körül végleg az olasz Postaépületben alakították ki, a többi nagy városi építkezéshez hasonlóan ez a fejlesztés sem úszta meg a kor jellegzetes vitáit, vagyis az újjvárosiak természetesen ez esetben is hevesen bírálták annak elhelyezését, még akkor is, ha ennek ez esetben semmilyen gyakorlati jelentősége sem volt.¹³ Ugyanakkor a telefonrendszer fejlesztésében is jól megfogható az egyébként az ilyen típusú beruházásoknál mindig alapvető szempontként megjelenő igényesség. A bővülő telefonhálózat kábeleit ugyanis a belvárosban mindenütt a föld alatt vezették, hogy azok ne bontsák meg az akkor kiépülő belváros összképét s csak a külsőbb városrészekben helyeztek el légvezetéseket.

Az állami intézmények, bírálat ide vagy oda, közvetlenül vagy közvetve nagy városfejlődési haszonnal jártak, mégha jelentős többletkiadásokat is jelentettek. Az eddig érintett épületek és a bennük működő intézmények közös vonása nemcsak az

volt, hogy részben vagy egészben állami tulajdonban álltak, de nagyrészüket már korábban létrejött, így azokat 1900 után csupán továbbfejlesztteni, korszerűsíteni, a megváltozott igényekhez hozzáigazítani kellett. S mindezt tudatosan, lehetőleg a technikai és esztétikai szempontok figyelembevételével. 1900-tól azonban már maga a város jelent meg mint építető vagy intézményalapító.

Mint láttuk a város kifejezetten a hiányzó kulturális és városi közigazgatási intézmények alapítását helyezte előtérbe, így természetesen az adott korszak első komolyabb, a város által alapított intézménye maga a színház volt, majd a városháza, amely befogadott valamennyi közigazgatási hivatalt és természetesen az iskolák és kórházak épületeit.

A színház és a városháza megépítésük után gyorsan a város mindennapjainak részeivé váltak. Különösen igaz ez a színházra, amely nemcsak építészeti szempontból volt meghatározó és vált a város egyik jelképévé, de szinte néhány hónap alatt jelentősen változtatott a belváros addigi életritmusán. Még az 1890-es évek egyik sajátos nagyvárad-i jellemvonása volt az, amit a kortársak úgy neveztek „sétaláz.” A Bémer tér környéke a kora délutáni óráktól megtelt a város lakóival s a tér nagyrészt még kiépítetlen állapotában, kisvárosias díszletei ellenére teret biztosított annak, ami minden polgárosodó város sajátja volt: a kózzásnak. Mégis mi volt benne sajátosan várad-i? Az 1890-es években Nagyvárad szórakozásra vágyó közönségének még nem sok más választása lehetett mint a séta. Színház még nincs, a 10–15 év múlva már teltházakkal működő fényes Bémer téri kávéházat, a Royal, az Emke vagy a Bihar nagykávéház helyett még csak a Fiume, a Bazár, vagy a Rózsabokor működött, melyek még sajátos keverékét adták a kisvendéglő, a kocsmá, a mulató és a kávéház világának. Késő estére már ezek is kiürültek, a tér és a kiágazó utcák elnémultak, márcsak azért is, mert ezeket jobb esetben csak a gyér gázlámpa világította meg vagy

legfeljebb a telihold. 1900 után már sok minden megváltozott. A nagyváradai sétaláz alábbhagy s helyét immár végleg a színház és a díszes kávéházak zártabb, de összetettebb világa váltotta fel.

Ám bármekkora is volt az első városi nagy középítkezések, intézményalapítások sikere, ezekhez hasonló újak emelésére egyelőre nemigen került sor. A figyelem ugyanis sokáig nem a városi épületállomány gyarapítása, hanem mindenekelőtt a kommunális és infrastrukturális fejlesztések, valamint az utca-rendezések felé fordult. A város nem hogy nem emelt jelentős, városképileg is meghatározó új középületeket, de igyekezett a régiektől is megszabadulni.

A megváltozott szemlélet ez esetben is érthető. A város számos régi elavult ingatlannal rendelkezett, melyek – ahogy a Zöldfa fogadó példája is mutatta – még jelentős átalakításokkal sem voltak alkalmasak korszerű, nagy helyigényű közintézmények működtetésére. A Zöldfa fogadó, a Fő utcai Széchenyi Szálloda, de még a Fekete Sas épületének 1900 körüli helyzete is egyértelművé tette, hogy ezektől a város már nem sok jövedelmet remélhet. Az ilyen és az ezekhez hasonló épületek birtoklása és bérbeadása még tíz-húsz évvel korábban is a város bevételeinek és vagyonának tekintélyes részét biztosították, de 1900 után a kialakuló városfejlődési „versenyben” egyre inkább elvesztették minden korábbi jelentőségüket. Néhány évig úgy tűnt, egyetlen értelmes és ugyanakkor jövedelmező megoldás maradt, az eladásuk. Márcsak azért is, mert ezáltal olyan plusz jövedelemhez juthatott a város költségvetése, melyet jól vissza lehetett forgatni a különböző városfejlesztésekbe. A városi tulajdonú eladásra szánt épületek egy jelentős részét az elavult szállodák mellett azok a kisebb, a város területén szétszórta található épületek tették ki, melyek a városháza építéskor szabadultak fel.

1902-ben döntés született a régi Széchenyi téri városháza és a Fekete Sas szállodaépületének kivételével valamennyi eladá-

sáról. Az épületek nem egy esetben belső városi telkeken feküdtek, így önmagukban is komoly értéket képviseltek. Ezek mellett a város eladásra szánta a tulajdonát képező, de a korszerű vendégfogadásra már teljesen alkalmatlan városi kocsmákat és csapszékeket, köztük azt is, amely az 1882-ben a Káptalannal megkötött szerződés keretén belül ment át a város tulajdonába.

Az első, 1903-ban megtartott árverési kísérlet teljes kudarccal végződött. A város a kikiáltási ár összegéért sem tudott túladni elavult ingatlanain. A második árverés alkalmából is csak a kikiáltási ár összegéért sikerült eladni a gyakorlatilag már belvárosi területnek számító Fő utcai városi hivatal egykori épületét. A Fő utca és a Szaniszló utca sarkán lévő értékes telekhez alig több mint 93 ezer koronáért jutott hozzá Stern Miklós, aki ide építette fel nagyszabású kétemeletes szecessziós stílusú bérpalotáját.

A kudarcért nem a város volt a felelős. Ennek oka alapvetően a mérsékelt kereslet volt, mivel 1903-ban az akkor már évek óta tartó gazdasági visszaesés időszakában a városi ingatlan-beruházások még kétséges üzletnek számítottak. Jellemző, hogy a Stern-palota is az akkor már évek óta birtokolt telekre csak 1909-re épült fel, vagyis a beinduló magánépítkezések és a fellendülő lakáskereslet legjobb és egyben legdrágább éveinek egyikére.

Hasonló sorsra jutott a Fő utcai hivatalnál jóval fontosabb épület is a Fekete Sas szálloda. Az épület a múlt századelőre már annyira elavult volt, hogy régi formájában már senki sem látta fenntarthatónak. 1902-ben először átépítése merült fel, mint lehetőség. A terveket Weimann Béla készítette el s úgy tűnt a megoldást a régi egyszintes épület egy emelettel való megtoldása jelentheti. A mintegy 150 ezer korona költségű építkezés eredményeként egy, a korábnál mutatósabb és nagyobb díszteremmel rendelkező palotát lehetett volna emelni, ám ez már nem volt elegendő.¹⁴ 1903-ban úgy tűnt a megoldást ez esetben

is a ház és a telek azonnali eladása jelentheti, mellyel a város rövid úton megszabadult volna az értéktelenné vált ingatlantól. Végül 1906-ban mégis tervpályázat kiírására került sor. A Fekete Sas épületét gyors árukapcsolással összekötötték a Zöldfa fogadó eladásával, ezzel is mintegy érzékeltetve a város egykori jelképeinek számító régi épületek teljes elértéktelenedését. A pályázat kiírása tehát nyilvánvaló módon nem a két régi rozoga épületnek szólt, hanem sokkal inkább azoknak a telkeknek melyen feküdtek. Elsősorban is a Fekete Sasnak melynek a Kosuth utca és a Szent László tér sarkán lévő telke nemcsak nagyon értékes, de egyben meghatározó is volt a belváros képének alakulása szempontjából.

A színház és a városháza felépítése után nem volt Nagyváradnak még egy olyan épülete, melynek eladásától és a rajta fekvő régi épület átalakításától annyi fejlődést, városképi korszerűsödést vártak volna mint a Fekete Sastól. *„Nem frázis, hogy Újváros jövője függ attól, hogy mi lesz a Sasból”* – hangzott a balparti rész városatyáinak aggodalma¹⁵. Az aggodalom alaptalan volt, mivel az abszolút belvárosi terület értékesítéséhez legalább ekkora reményeket és elvárásokat fűzött a város vezetése is. Kőszeghy József városi főmérnök külön tanulmányt készített a Fekete Sas helyzetéről. Ebben mindenki számára egyértelművé tette, hogy a két régi szálloda eredeti formájában már nem tartható fent és ezek jövedelmezőségét a pusztá átépítés sem tudja már garantálni. A területet tehát értékesíteni kell és az építkezés egyik legfontosabb feladata, hogy Újvárosba vagyis a Szent László térre terelje vissza az elmúlt években már látványosan Olaszí, azaz a Bémer tér, Fő utca felé elvándorolt kereskedelmi és vendéglátói forgalmat, valamint hogy fellendítse annak pangásnak indult kulturális és társasági életét. Ez utóbbi kérdésben csaknem teljes volt az egyetértés: *„Nemcsak a Tanács, de a főmérnök és a Közgyűlés tagjainak többsége is az eladás mellett van. De a Közgyűlés hangulatából úgy látszik, hogy eladás csak*

úgy lesz, ha az egyszersmind biztosítja Újváros jövőjét is. Már nem lehet tovább tétlenül nézni, hogy a város egykori gócpontja mint züllik lefelé. A két elavult szállóépület bérlői a megmondhatóira mennyire súlyedt Újváros kereskedelmi forgalma.”¹⁶

Az új Fekete Sas épületének tehát egyik alapvető feladata a belváros addigi fejlődési útja miatt kialakult egyenetlenségek csökkentése és a Szent László térnek a modern belvárosokra jellemző szerepkörének növelése volt. Ez a törekvés abban is jól megnyilvánult, hogy a város eltekintett a Zöldfa fogadó külön értékesítésétől, ami a belváros fejlődése szempontjából már csaknem teljesen érdektelen volt, vagyis azt teljesen alárendelte a Fekete Sas eladásának. Ugyanez jelenik meg abban is, hogy a nyertes pályázónak a Fekete Sas épületétől eltérően a Zöldfa utcai fogadó újjáépítését végül nem tették kötelezővé. Az értékesítésnek ugyanakkor meg kellett felelnie a város pénzügyi érdekeinek is. A két épület még így is Nagyvárad két legértékesebb ingatlanát jelentette, amelyek összesített leltári értéke mintegy 750 ezer koronát tett ki, vagyis a nyertes pályázónak ennél többet kell ajánlania.

A pályázatot a Kurlander Ede és dr. Adorján Emil, Nagyvárad két neves közéleti személyisége által alakított pénzügyi csoport nyerte el, akik 811 ezer koronát ajánlottak a telkek és a két régi szállodaépület megvásárlásáért. Az új épület-tervek pályázatát Komor Marcell és Jakab Dezső munkája nyerte el. Péter I. Zoltán teljes joggal jegyzi meg, hogy a két építész a szokásos váradi kereteket is meghaladó fényűzéssel dolgozta ki a terveket. Ehhez csupán Bordé Ferenc helyettes polgármester szavai tehetők hozzá: *„Ha nekünk ilyen szép tervet nyújtottak volna be annak idején, bizonyosan nem adtuk volna el a Fekete Sast“*.¹⁷

A Fekete Sas eladásának egyik fő pénzügyi indoka ugyanis épp az volt, hogy a város nem bízott annak jövedelmezőségében. Pontosabban szólva abban nem bízott, hogy ha saját költségvetéséből több százezer koronát költ az átalakításra vagy

újjáépítésre az valaha is meg fog térülni. Néhány év alatt azonban kiderült, hogy Nagyvárad város vezetése pénzügyi szempontból ez esetben nem döntött helyesen.

Az új Fekete Sas persze óriási forgalmat bonyolított, de a régi városi épületekkel szembeni addigi gondolkodást igazából nem ez változtatta meg. A szorosan vett századforduló után az évtized közepétől fellendülő gazdasági élet, az addig soha nem látott pénzbőség, a polgárosodás, a vagyonosodás, a város erősödő társadalmi differencializálódása és gyors számbéli növekedése kiváló üzletté tették a néhány évvel korábban sokak szemében még kétes ingatlan-beruházásokat. Már 1905-ben érezhető volt a változás, de épp 1906–1907-től olyan ütemben indultak meg a magántőkéből, legtöbb esetben magánhitelekből finanszírozott házépítkezések, amelyek mindaddig példanélküliek voltak Nagyváradon. A bérházépítés egyike lett a legjövedelmezőbb befektetéseknak, ami a város vezetését is gondolkodóba ejtette.

1910-re a város tulajdonában márcsak egy-két jelentősebb ódon épület maradt köztük a Fő utcán Olaszi régi kocsmáépülete, az Apolló, valamint vele átellenben a Széchenyi Szálloda. Az Apolló épületének rendezése érdekében döntés született egy tervpályázat kiírásáról, ám ezúttal már nem volt szó eladásról mivel a város ez esetben már maga kívánt a telken építkezni. A tervpályázat szempontjai most is ugyanazok voltak, mint a Fekete Sas esetében. A megoldásnak jövedelmezőnek kellett lennie és kedvezően kellett hatnia a városrész kereskedelmi és vendéglátó-forgalmának fejlődésére. Ez utóbbi elvárás tette (volna) indokolttá azt a végül elvetett elképzelést, hogy az Apolló átalakítását kössék össze a másik nagy városi ingatlan, a Széchenyi Szálloda kérdésének rendezésével.

1910-ben a Széchenyi az utolsó nagyobb, hagyományos, még működő szállodája volt Nagyváradnak. E fogalom alatt nem feltétlenül vendégfogadót kell érteni, bár kétségtelen, hogy

az alig húsz évvel korábban elkészült épület aligha volt már korszerű szállodának mondható. Az egykori nagyforgalmú épület hanyatlását azonban nem feltétlenül csak annak korszerűtlensége okozta. Maga az intézmény avult el, amelynek forgalmát addigra már kezdték tönkretenni a Bémer téri új nagy szállodák, a Rimanóczy és a Pannónia, valamint az új Fekete Sas nagyszálloda, amelyek a belvárosfejlődés természetes következményeként ide tömörítették a vendégforgalmat.

Maga a telek nem volt rossz elhelyezésű. A ráépült nagy alapterületű sarokház a Fő utca másik oldalán a Stern-palotával szemben terült el, de hátsó homlokzata a Széchenyi térre nézett. A terület tehát közel feküdt a belvároshoz, sőt tulajdonképpen az utcának azt a szakaszát már annak is kell tekinteni. Ez vetette fel annak lehetőségét, hogy a régi szálloda épületét kétemeletes városi bérházzá alakítsák át s az igényesebb vendégforgalmat pedig az Apolló telkére felépített új korszerű városi nagyszállodával csalogassák vissza, mintegy pótolva az eladott Fekete Sas kiesett jövedelmét. Az elképzelés mint láttuk végül nem valósult meg. Nem csak azért mert a két épület kialakítása a költségvetés jó néhány 100 ezer koronájába került volna, aminek megvolt máshol is a helye, de a befektetésnek ezúttal valóban kérdéses lehetett a megtérülése. A Zöldfa utcai régi fogadó – mely hozzávetőleg ugyanolyan közel esett a Szent László térhez, mint a Széchenyi Szálloda a Bémer térhez – példája jól mutatja, hogy 1900 után a város korszerű szállodaiparának egy helyben, kis városterületen jelentkező koncentrált fejlődése, a szűkebb belvárosból kifelé tartó utcákon ennek életképességét legalábbis kérdésessé tette.

A város tehát elvetette az elképzelést és a pénzügyileg biztosabb bérházépítés mellett döntött. Ezt azonban – figyelembe véve a korabeli nagyváradi lakáshiányt és a magas lakbéreket – már nem adta ki a kezéből. 1910 őszén döntés született a városi tulajdon megtartásáról és 600–800 ezer korona ráfordításával

egy új, díszes városi bérpalota megépítéséről. A három emeletes, a berlini szecesszió jegyeit mutató új Apolló-palota épületének terveit ifj. Rimanóczy Kálmán építész készítette el, és ő is kezdte meg kivitelezésüket, amelyet 1912-ben bekövetkezett korai halála után munkatársa, Krausze Tivadar fejezett be.¹⁸

Az Apolló-palota a város tulajdonát képező egyik legnagyobb modern bérpalota lett, s egyben a városnak a lakásépítési konjunktúrába bekapcsolódó egyik legnagyobb üzleti vállalkozása. Ugyanakkor az új Apolló-palota felépítése a nagy városi középítkezések és intézményalapítások újabb nyitányát jelentette. Pontosabban fogalmazva, sajnos csak jelentette volna, mivel az 1912–1913-tól ismét érezhetővé vált gazdasági visszaesés, majd a világháború kitörése vajmi keveset tett lehetővé az alapítások újabb hullámából.

A soha meg nem valósult elképzelések sora sajnos hosszúra nyúlik és mai szemmel nézve érdekes ötvözetét adják a modern nagyvárosi lét kiteljesedése szempontjából elengedhetetlenül szükséges terveknek, és az ezekhez kapcsolódó meghökkentő, már akkor kétségesnek tekintett elképzeléseknek.

Ezek az 1910 körül megfogalmazott új, nagy városi beruházási elképzelések az addigi városfejlesztést szervesen folytatató új középítkezési program keretén belül jelentek meg. Ott találjuk közöttük a további városi bérpaloták mellett a Nagyvárad-félicsfürdői villamosvonal kiépítését, egy új háromhajós Szent László-templom emelésének tervét, egy új vasbeton szerkezetű korszerű és elegáns belvárosi Körös-híd ötletét, a tűzoltólakatya újjáépítését, munkáslakások, közvágóhid, népfürdő, vásárcsarnokok emelését, de komoly formában jelent meg egy modern iparpalota és egy a marosvásárhelyi példát követő nagyszabású nagyváradi kultúrpalota felépítése is – hogy csak a legfontosabbakat említsük. Összességét tekintve a városi közigazgatás célja olyan, mindeddig Nagyvárad közéletéből hiányzó vagy nem kellően korszerű keretek között működő közintézmények-

nek a felállítása volt, melyek tovább erősítették volna a város immár szélesebb, regionális szinten is megfogalmazott vezető gazdasági vagy kulturális szerepét.

Az új fejlesztési elképzelések, városrendezési koncepciók megjelenését természetesnek kell tekintenünk. Az 1900 és 1910 között megvalósított szinte meghökkentően sikeres urbanizációs fejlődés ugyanis nemcsak látványosan átalakította a város hagyományos arculatát, de egyben egy sajátos mentalitást is kialakított, mely legalább annyira sajátja volt a város polgárságának mint közigazgatási karának. Ha a századelő kulcsszava még a felzárkózás, a bizonyítás volt, tíz évvel később ennek helyét már az önbizalom, a sikeresség tudata és érzése váltotta fel. Mindez talán akként is megfogalmazható, hogy ez az önnön tehetségében már bízó közösség úgy látta, hogy városának fejlődését immár semmi sem akaszthatja meg és semmi sem állhat kreativitásának útjába. A boldog békeidők gondolkodása volt ez, de talán több is, hisz ennek is része volt valami sajátosan váradi. Önbizalomból, városfejlesztési ambícióból ugyanis már nem volt hiány s a kortárs ma már irigylésre méltó optimizmussal állapíthatta meg, hogy: *„Nagyvárad impozáns fejlődése hódítóan halad előre a maga útján. Egy új, nagy jövőre hivatott modern kultúrvárosnak kontúrjai bontakoznak ki abból a sokféle tervezetéből, ötletből amelyek most lépten-nyomon elébünk akadnak. Mintha egyszerre vállalkozási kedv szállotta volna meg Nagyvárad társadalmát, mintha egyszerre felnyíltak volna szemek és látnak, hogy a Kőrösvölgyi kis városból kultúréletet teremtő tőkével és munkával milyen impozáns metropoliszt lehet teremteni.”*¹⁹

Az 1900-as évek legelején és a mintegy 7–10 évvel később 1910 körül felmerült, tervbe vett városfejlesztési elképzelések között jól megfigyelhető a párhuzam. 1900-tól kezdve, részben vagy teljes egészében fokozatosan megvalósult számos olyan fejlesztési elképzelés, amit Nagyvárad társadalma évek, sőt

adott esetben évtizedek óta elvárt városától. Ha jól megnézzük ezeket a beruházásokat (színház, városháza, ivóvíz- és csatornahálózat, elektromos áram stb.) nem nehéz rájönnünk, hogy ezek valójában a modern nagyvárosi lét olyan alapberuházásai és alapszolgáltatásai voltak, melyek természetesen már nem nélkülözhetők. Az alapberuházások teljes vagy részleges elkészülte olyan új, nagyobb méretű városi beruházások felé fordította a város figyelmét, melyek mindeddig komoly formában nem kerülhettek napirendre. Az évtized végére azonban már igen, s mindaz ami korábban csak szép terv, álmodozás volt vagy még egyáltalán fel sem merült, 1910 körül úgy tűnt már csak pénz és kivitelezés kérdése. Az alapítások ezen „második hullámának” jelentőségét, a város fejlődésére gyakorolt hatását azonban nemcsak az adta meg, hogy eddig hiányzó közintézmények kezdhették volna meg működésüket Nagyváradon, hanem az is, hogy a nekik otthont adó épületek az adott korszakban először léptek volna át a Bémer tér – Szent László tér által meghatározott szűkebb belvárost.

A belvárosról immár az azt körülölelő külsőbb területek felé fordult figyelmet jól mutatta, hogy az új fejlesztési terveket 1910 körül már egy általános, tehát az addig nagyrészt csak a szűk belvárosra figyelő rendezési elképzelések helyett, a város teljes területét érintő városrendezési terv igyekezett egységes keretbe foglalni. Ennek alapelveit a város ugyan már évekkel korábban megfogalmazta, ám konkrétabb formát az csak ekkor nyert, mivel immár a város egész területét s ezen belül a kiépülő belső területeket érintő városi és magánépítkezések az általános rendezést elengedhetlenné tették. Az élesebb szemű megfigyelők pontosan mutattak rá az alapvető problémára: „...A város megindult a mezők felé, fehér házsorok kúsznak be a földekre. Mindenütt parcelláznak, építenek, s a város mérnöksége nagyon óvatosan és nehézkesen kénytelen dolgozni, mivel nincs átnézeti egységes terv”. A gondot az jelentette, hogy a sokszor

még spontán módon kibontakozó építkezések következtében a város fokozatosan csillag alakot vett fel, amit a modern közlekedés és a belső forgalom szempontjából nem lehetett kellőképpen átfogni és kezelni. A cél ekkor már a város központi területeiről kiinduló mintegy 4–6 fővonal további elnyúlásának megállítása és egy kör alakú városi alaprajz kialakítása volt olyan módon, hogy a város különféle épületek, kertek és parkok kialakításával feltölti a fővonalak közé eső területeket.²⁰

A köztes területek beépülése természetesen leginkább úgy volt lehetséges, ha ezek a városi területek kisebb-nagyobb méretű magánházak és bérházak, valamint egyéb épületek megjelenésével élettel, pontos városi funkciókkal telnek meg. Ezek biztosítására a városnak természetesen csak korlátozott eszközei voltak, de mégis adottak voltak a lehetőségek s itt nem feltétlenül az építkezési szabályrendeletekre vagy egyéb adminisztratív eszközökre kell gondolni.

Mint láttuk, 1900 után a város vezetése alapvető célként fogalmazta meg egy modern belváros megteremtését. Utalhatunk itt a színház, a városháza és az új Fekete Sas Szálloda épületének elhelyezésére, a villamosvonalak Szent László téri találkozására, vagy például arra a törekvésre is, hogy az emeletes bérházak építését a város leginkább erre a területre akarta koncentrálni. Ezen építkezéseknek az esetében nem nehéz felfedezni a városirányítás következetes magatartását, amit – mint látni fogjuk – a magánépítkezések is követték. Az 1900-as évek elejének nagy városi beruházásai jól mutatták, hogy a modern, a közélet szinte egészét érintő közintézmények alapításával milyen jelentős forgalmi gócpontokat tudnak kialakítani, s ennek következtében ezek a gyors fejlődésnek indult városi területek mennyire vonzóak a nagyobb magánépítetők szemében is.

Nem meglepő tehát, hogy az 1910 körül tervbe vett új nagy városi beruházások egyik fő városfejlesztési célja épp az eddig még kevésbé érintett, általában a belvárost körülölelő területek

gyorsabb felzárkóztatása, a város belső forgalmába való intenzívebb bekapcsolása volt. Ez ugyanis lehetőséget teremtett a színház, a városháza vagy a Fekete Sas kapcsán már lezajlott folyamatok megismétlődésére, ám ezúttal már a belvárosból kiágazó területeken. Ennek következtében kerülhettek előtérbe a szabad telkekkel nem, vagy már csak alig rendelkező legbelső városi területek helyett az azt övező utcák és terek. Ilyen volt többek között Újvárosban a Kert utca és általában a Szent László teret övező utcák, valamint a Nagypiac tér, míg Olasziban többek között a Széchenyi tér, de valamivel távolabb a Sztauroveszky utca is.

A múlt századelő nagyváradi kereskedelmi és forgalmi, de társadalmi és kulturális fejlődésére gyakorolt várható hatása miatt három komolyabb városi beruházási elképzelést érdemes részletesebben érinteni. Az első a nagyváradi kultúrpalota felépítésének a terve volt, amely ötlet formájában már jóval korábban felmerült. Egy nagy befogadóképességű és korszerű kulturális központ felépítése nemcsak a marosvásárhelyi példa egyszerű átvételét jelentette volna. Mindenekelőtt a nagyváradi kultúrpalota terve jól fejezi ki, hogy a 20. század első évtizedének második felében, vagy az azt követő években felmerült nagyobb volumenű városi beruházások egyik legfontosabb célja továbbra is a városi kultúrintézmények alapítására vonatkozott. Mindez nem meglepő, mivel Nagyváradon nem létesült egyetem, s a már építéskor túl kis méretűnek tartott színházon kívül más modern városi kulturális intézmény egyszerűen nem volt a városban.²¹ A korabeli Nagyvárad pezsgő, nagyvárosias kulturális élete és a város által alapított és fenntartott művelődési közintézmény-hálózat viszonylagos elmaradottsága közötti meglepő ellentétre már a kortársak is felfigyeltek. Hogy csak egyetlen példával érzékeltessük a helyzet furcsaságát elég arra utalni, hogy amikor 1908-ban megalakult az országos jelentőségű irodalmi társaság a Holnap, Nagyváradnak még nem volt

központi nyilvános könyvtára.²² A polgári kultúra és a városi kulturális intézményhálózat ugyanis Nagyváradon két külön kérdést jelentett, ami egyébként a századeleji váradiság egyik legmeghatározóbb vonása volt. A 20. század elejére kialakult város kulturális életének felvirágzása ugyanis nem annyira intézményei működésének volt köszönhető. Az sokkal inkább a társadalmi életét formáló erők összeütközéséből, „értékháborújából” született, s fő megnyilvánulási formája a kötetlenebb keretek között megjelenő irodalom és újságírás volt. A városi intézményhálózat ezzel szemben a város „hivatalos” kultúrpolitikáját jelentette és sokkal inkább szervezési, városfejlesztési kérdésként merült fel.

A Szigligeti Társaság által javasolt, de a város által azonnal felkarolt nagyváradi kultúrpalota tervei már 1906-ban készen álltak, s ezek csaknem egészében a marosvásárhelyi palotát vették alapul. Az új, Széchenyi térre tervezett épület mintegy 700 ezer korona költséggel készült volna el. A kétemeletes kultúrpalota központi elemét egy, a mintegy 600 főt befogadni képes nagyterem jelentette volna, míg az első emeleten helyezték volna el a város korszerű, mintegy 30 ezer kötet állományúra tervezett városi könyvtárát, a második emeleten pedig a kiállító termeket. Az épület ugyanakkor otthont adott volna a Szigligeti Társaságnak és a város egyéb kulturális szervezeteinek, s itt helyezték volna el Nagyvárad új zeneiskoláját is.²³

A város hivatalos kultúrpolitikája tehát messzemenően támogatta a kulturális intézményhálózat fejlesztését, ám egy kultúrpalota megépítéséhez szükséges saját önereje nemigen volt hozzá. Nagyvárad ugyanis nagyobb volt mint Marosvásárhely s nem csak gondjai voltak szerteágazóbbak, de városfejlesztési ambíciói is, miközben még mindig elmaradottabb és szerényebb anyagiakkal rendelkező város volt, mint mondjuk Temesvár. Állami támogatás hiányában a város megterhelt pénztára így nem volt képes fedezni az építési költségeket s a kultúrpalota a századeleji Nagyvárad legszebb, de sajnos soha meg nem valósított intézményalapítási terve maradt.

Hasonlóan jelentős elképzelés volt a nagyváradai Iparpalota terve is. Az építkezés tervei ezúttal is egy magánkezdeményezést követően jelentek meg. A nagyváradai Kereskedelmi és Iparkamara felvetése nyomán a városi iparpalota első terveit a város főmérnöke, Kőszeghy József, valamint Örömy Gyula építész készítették el. A mintegy 1 millió korona költségű épületegyüttest először a Sztaroveszky utca és a Péter utca találkozásánál lévő városi telekre képzelték el. A kétemeletes, firenzei reneszánsz stílusban elképzelt épületnek díszes sarokkupolát terveztek, s az egyszerű íves ablakokkal és oromfalazattal kialakított főhomlokzat a Sztaroveszky utcára nézett volna. Ez az épület adott volna otthont a város iparos iskoláinak, míg a mellé épített ugyanolyan stílusú földszintes és egyszintes épületekbe kerültek volna a műhelyek és az inasotthon. Az E alakban elképzett épületek összköltsége mintegy 600 ezer koronát tett ki, a fennmaradó 400 ezer koronát pedig korszerű gépek és belső berendezések beszerzésére fordították volna.²⁴ Mivel Rimler Károly polgármester a Sztaroveszky utcai elhelyezést túl távol esőnek tartotta, felmerült a belvároshoz jóval közelebb eső Kert utcai elhelyezés is. A Kert utcai Iparpalota elhelyezését egybekötötték a tűzoltó laktanya átköltöztetésével, valamint a Pece patak beboltozásával. Az így felszabadított és kiszélesített Kert utcai saroktelekre egy Szüts Izsó építész tervei alapján elképzelt magyaros szecessziós stílusú U alakú épületegyüttes készült volna el, amelyet egy 25 méteres hatalmas kupola uralt volna. A már korábban említett intézmények mellett, az épülettel szemben kialakítottak volna egy, a város ipartörténetét bemutató múzeumot is, valamint a kisipari árúcsarnokot.²⁵ Sajnos azonban a tervek ezúttal is csak tervek maradtak, sem a Sztaroveszky utcai, sem pedig a Kert utcai építkezések megvalósítására nem került sor.

Konkrétabb terv formáját öltötte a nagyváradai munkáslakások ügye. A város munkásságának korabeli gyors növekedése

megkerülhetetlenné tette ennek a fontos kérdésnek a rendezését. Már 1900-ban Nagyvárad közel 50 ezer főnyi lakosságának mintegy 32 százaléka az iparban talált magának megélhetést, s ez az arány a századforduló után csak tovább emelkedett.²⁶ A lakosság valamivel több mint egyharmadát kitevő ipari keresők között nyilvánvalóan még magas volt a kisiparban dolgozók aránya, de a századforduló után dinamikusan nőtt a gyáripari munkásság száma is. Kétségtelen, hogy a város társadalmán belül ennek a kizárólag bérből élő közösségnek volt az egyik legrosszabb szociális helyzete. Ennek egyik legfontosabb okát a lakhatási körülményekben kell keresni. A munkásság a külvárosokban élt, amelyek – mint erről még lesz szó – infrastrukturális szempontból jelentősen elmaradtak a belvárostól. Ugyanakkor a munkáscsaládok zöme szinte kizárólagosan elavult, egészségtelen kislakásokban lakott s nemigen volt reménye arra, hogy önerőből változtasson helyzetén.

A munkásság lakhatási körülményeinek rendezése semmilyen korábbi építkezési formával sem volt megoldható. Az üzleti vállalkozásként épült belvárosi bérlakások épp úgy megfizethetetlenek voltak; mint a kertvárosok alapvetően középosztálynak szánt lakáskínálata. Az olcsó kislakások építése így nyilvánvaló módon nem üzleti, hanem sokkal inkább szociális kérdés volt s mint ilyen a városra hárult megoldása.

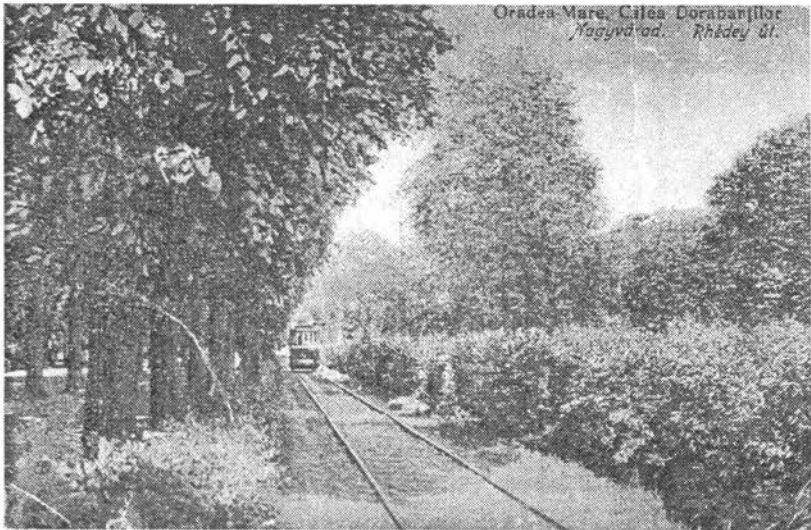
Az első elképzeléseket még 1905-ben fogalmazta meg a Nagyváradon amúgy igen aktív Szociál-Demokrata Párt. A párt vezetősége 250 olcsó, tiszta és korszerű munkáslakás építésére tett javaslatot a városnak.²⁷ A munkáslakások ügyével azonban a város egyelőre nem foglalkozott, ám a következő években egyre sürgetőbbé vált a kérdés megoldása.

A helyzet megváltozásában jelentős szerepet játszott Lukács Ödön, a város Lakás és Egészségügyi Bizottságának vezetője, aki 1910 februárjában egy memorandumban hívta fel a figyelmet a város lakásviszonyainak elmaradottságára. A memoran-

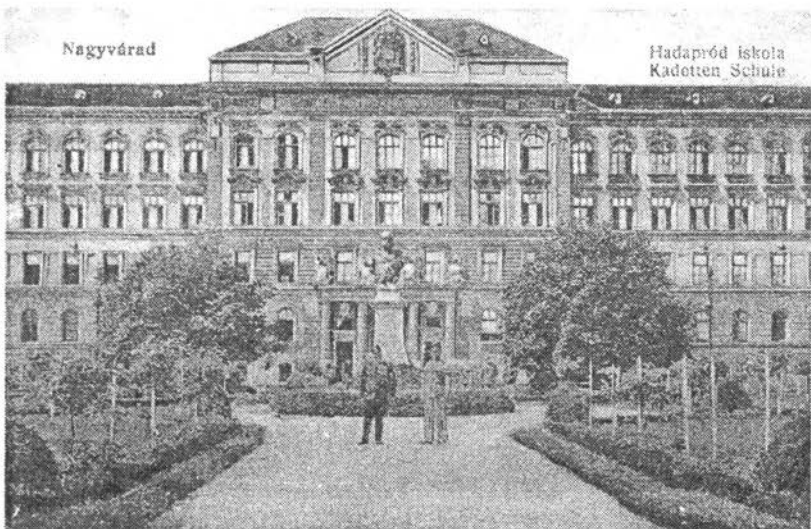
dum az egy évvel korábban Adorján Péter és Mártonffy Marcell által készített feltárómunka tapasztalatait vette alapul. A memorandum kifejezetten lakásnyomorról számolt be, s rámutatott a kereslet és a kínálat egyenlőtlenségeire, a külvárosi lakások zsúfoltságára és silányságára, valamint az ott lakók rossz szociális helyzetére, ugyanakkor megoldásokat is ajánlott. Célként a külvárosi kislakások decentralizálását határozta meg, vagyis a zsúfoltság enyhítése érdekében 124 egy-két szobás lakás építését ajánlotta. Javaslatot tett a város több pontján (a sertésvásártér és a lóvásártér mellett, valamint Ósiben és Várad-Velencén) különálló házak építésére is. Ez utóbbi javaslatával Lukács Ödön egyben elvetette a másik kínálózó megoldást egy, a budapesti Wekerletelephez hasonló önálló nagyvárad munkástelep kiépítését.²⁸

A memorandum alapján Kőszeghy József 1910 tavaszán bemutatatta a város terveit. Az elképzelések szerint különböző nagyságú, általában egy-, illetve kétszobás lakásokkal rendelkező házakat építenének, de egyes helyeken négyszobás lakásokat is kialakítottak volna. Ami a házak elhelyezését illeti négy házat a sertésvásár tér, hármat a lóvásár tér mellett, további nyolc házat a külvárosban, míg egy házat a velencei parton építettek volna fel. Az építkezések összköltségét mintegy 660 ezer koronában állapították meg, melyből 200 ezer koronát a magyar állam biztosított volna segély formájában, 461 ezer koronát pedig a városi költségvetés. A város hozzájárulását hitelből kívánták előteremteni, melynek fedezetét a befolyó lakbérek jelentették volna.²⁹

A munkáslakások terve azonban épp úgy nem valósulhatott meg, mint sok egyéb 1910 körül született elképzelés. Oka volt ennek a néhány év múlva kitört világháború, az 1919-ben bekövetkezett impériumváltás, de az elzárt határvárosi lét épp úgy nem kedvezett a századelő városfejlesztési elképzeléseinek, mint az 1945 után érvényesülő és a századforduló városépítő törekvéseitől gyökeresen különböző urbanizációs szemlélet.

A Rádey út

A Hadapródiskola

A Fekete Sas-palota

Az Apolló-palota

Körös-parti részlet

Kossuth Lajos utca részlet

Jegyzetek

¹ Nagyvárad, 1892. szeptember 8.

² Ez utóbbit jól mutatta, hogy 1903-ban a különböző állami tulajdonú intézményekre fordított városi kiadások a költségvetés már mintegy 1/3-át emésztette fel.

³ A korabeli sajtó azonban a változásokat is jó érzékelté, s hangot is adott elismerésének: „*Hej de kár, hogy nem Rimler Károly volt akkor a polgármester. Ezt ugyan ijesztgethette volna a kormány, füttyült volna rá.*”

⁴ Nagyvárad Napló, 1901. január 3.

⁵ uo. 1903. január 27.

⁶ 1903-ban a város mintegy 10 ezer tanköteles tanulójából 7 ezer már községi iskolába járt, s 1913-ra a tanulók összlétszáma már mintegy 15 ezerre nőtt, melynek valamivel kevesebb mint fele továbbra is a községi iskolákat választotta. Figyelembe véve, hogy a nagyváradai iskolák többsége egyházi iskola volt, érthetővé válik, hogy a városi fenntartású községi elemi, polgári, valamint szakiskolák a múlt század első évtizedére milyen jelentős szerepet kaptak az oktatásban. A jelenséget többek között az idézte elő, hogy a város sajátos történeti fejlődése miatt a nagy lélekszámú református és neológ zsidó felekezetek nem hoztak létre egyházi oktatási rendszert, valamint egyebek között az, hogy a betelepülő családok pont a községi iskolarendszeren keresztül tudtak a legkönnyebben kapcsolódni új városi környezetükhöz.

⁷ A kiadások arányaira jellemző, hogy például már 1900-ban is mikor a város mintegy 150 ezer koronát fordított az építkezésekre, valamint további 70 ezer koronát az oktatási intézmények fenntartására mindössze 14 ezer korona állami támogatásban részesült. A következő években ezek a magas összegek mindvégig megmaradtak. 1905-ben például a város 130 ezer koronát kívánt költeni az oktatási rendszer fejlesztésére, de egy, ugyanabban az évben végzett számítás a szükséges ráfordítások összegét már több mint 400 ezer koronában határozta meg. Nem véletlen tehát, hogy a katonai jellegű épületekhez hasonlóan a város ezúttal is a pénzügyi terhek csökkentésére, vagy legalábbis arányosabb megosztására törekedett.

⁸ Nagyvárad Napló, 1900. december 6.

⁹ uo.

¹⁰ Nagyvárad Napló, 1900. január 3.

¹¹ uo. 1910. október 25.

¹² Péter I. Zoltán: Nagyvárad építészeti emlékei a barokktól a szecesszióig..., 193. old.

¹³ Nagyvárad Napló, 1899. július 25.

¹⁴ uo. 1902. június 20.

¹⁵ uo. 1906. január 23.

¹⁶ uo. 1906. január 18.

A Fekete Sas esetében Hillinger Lipótról volt szó, aki a visszaesett forgalom miatt akkor már több beadványában is olyan keservesen panaszkodott, hogy – ahogy egy korabeli megállapítás fogalmaz – azokhoz képest „*Jeremiás panaszai valóban szívderítő humoreszkek*” voltak.

¹⁷ Nagyvárad Napló, 1906. augusztus 9.

¹⁸ Péter I. Zoltán: Nagyvárad építészeti emlékei a barokktól a szecseszióig..., 181. old.

¹⁹ Nagyvárad Napló, 1906. május 11.

²⁰ uo. 1910. november 20.

²¹ A nagyvárad felsőoktatás legfontosabb intézménye az eredeti formájában 1788-ban alapított Királyi Jogakadémia volt. E nagymúltú oktatási intézmény a 19. században rendkívül fontos szerepet játszott a szűkebb-tágabb régió értelmiségének képzésében. Olyan helyi, nagyvárad oktatási hagyományokat teremtett meg, melyek – a századforduló városvezetésének szemében – méltóvá tették a várost egy modern tudományegyetem befogadására. Magyarország felsőoktatási szervezetében ugyanis az 1870-es évektől kezdve jól érzékelhetővé vált a hagyományos jogakadémiai képzés jelentőségének csökkenése. A gazdasági, társadalmi fejlődés hatására a kiegyezés utáni évtizedekben egyre jelentősebb igény mutatkozott a nem jogász végzettségű értelmiség (orvosok, mérnökök) szakmai tudása iránt. A budapesti egyetem korszerűsítése, a kolozsvári egyetem 1872-ben történt megnyitása, valamint 1912-ben két újabb tudományegyetem felállítása jól mutatta a hagyományos jogakadémiai szerepének csökkenését. A magyarországi felsőoktatás központjai immár végleg a nagy egyetemi városok lettek. Nagyvárad természetesen felismerte az egyetemi várossá válás megannyi előnyét, s azt is jól érzékelt, hogy csak így őrizheti meg az ország felsőoktatásában betöltött hagyományos szerepét. Fő „riválisa” most is mint oly sokszor Debrecen volt, a régió hagyományosan központinak tekintett nagyvárosa, melynek a szerepét azonban akkor már Nagyvárad magának tartotta fenn. Az egyetem Debrecenbe való helyezését Nagyvárad egyértelműen kudarcként élte meg, s a döntés némileg vitatható is volt, hisz a korabeli Nagyvárad kétségtelenül nyitottabb és pezsgőbb közélettel rendelkezett.

²² Könyvtárak természetesen voltak, ám a Szigligeti Társaság népkönyvtárai aligha feleltek meg egy nagy modern városi közkönyvtár elvárásainak, míg a különböző iskolai és felekezeti könyvtárak nem nyilvános könyvtárként működtek. A városi könyvtár igen későn, csak 1911-ben alakult meg és sajnos az elmúlt majd száz esztendő alatt soha sem rendelkezett egy állandó, kifejezetten erre a célra épült székházzal.

²³ Nagyváradi Napló, 1906. február 5

²⁴ uo. 1910. szeptember 16.

²⁵ uo. 1910. október 30.

²⁶ M.S.É. 1900., 45 old.

²⁷ Nagyváradi Napló, 1905. március 8.

²⁸ Az önálló nagyváradi munkástelep helyszínéül a Nagypiac tér mögött elterülő Kommendáns rétét javasolták. A tervek szerint az itt felépített új kis városnegyedet különböző közösségi épületekkel is ellátták volna el, például külön kultúrházzal vagy közösségi konyhával. Lukács Ödön azonban alkalmatlannak találta a helyet s általában is úgy ítélte meg, hogy egy önálló telep kialakításához a városnak nincs megfelelő területe.

²⁹ Nagyváradi Napló, 1910. március 4.

UTCÁK, TEREK, ÉLETTEREK

A 20. század eleji Nagyvárad urbanizációs fejlődésében egy-egy nagy városi vagy magánberuházás elkészülte mindig látványos változásokat hozott. Az első köztéri villanylámpa meggyújtása, az első villamosutazás, vagy az otthoni vízcsapok első megnyitása a korszakra oly jellemző módon keltette fel ennek a városnak a lakóiban is a haladás, a technikai fejlődés iránti lelkesedést. A nagy volumenű beruházásokat azonban a korszakban mindvégig megannyi kisebb-nagyobb fejlesztés, városi beruházás, infrastrukturális korszerűsítés vagy egyszerűen csak szépészeti-esztétikai változtatás kísérte, melyek eleinte lassabban, később egyre látványosabb formában alakították át Nagyvárad utcáit, tereit, élettereit. Az olyan munkálatok mint az utcák kövezése, majd aszfaltozása, a városi terek befásítása és parkosítása, padok vagy szobrok elhelyezése, általában nem nagy összegeket felemésztő egyszeri nagyberuházásokat jelentettek, hanem állandó folyamatos munkákat. Ezek a színház vagy a villanytelep megépítésétől eltérően, ha egy-egy évben nem is hoztak látványos változást, lassan, de annál biztosabban a korszak végére gyökeresen átformálták a város arculatának, egészét.

1900-at követően a város ezeket a folyamatos fejlesztéseket is egyre inkább három fő szempontnak rendelte alá. Az igényességnek, tervszerűségnek és a korrekció szándékának. Az igényesség fogalma alatt mindenekelőtt azt érthetjük, hogy a város vezetése ezeknek a kisebb nagyobb munkálatoknak a kidolgozásakor, kivitelezésekor is már az adott történelmi időszak technikailag és esztétikailag legkorszerűbb megoldásait igyekezett követni. 1910 körül a követendő példa már nem annyira Arad, Debrecen vagy Szeged volt, hanem sokkal inkább már Budapest, sőt Európa, azon belül is mindenekelőtt a német nagy-

városok.¹ A tervszerűség szándéka mögött már egy másik városfejlesztési cél húzódott meg. Ezek a városképet, városforgalmat és nem utolsó sorban városhangulatot formáló rendezési munkálatok már egyre kevésbé voltak véletlenszerűek. A korábbi időszaktól eltérően Nagyvárad régi utcáinak, tereinek, parkjainak rendbetétele, esetleg újak megnyitása, kialakítása már egyre kevésbé volt egy-egy új nagy épület hozadéka, vagyis a századfordulót követő másfél évtizedben már nemcsak az új épületek környezetének rendezése kapcsán jelent meg a közterületek korszerűsítésének igénye. Valójában a helyzet itt is ugyanaz volt, mint a többi városfejlesztési kérdésben. A város már jól meghatározható városrendezési, városfejlesztési szempontok szerint maga látott hozzá pontról pontra, adott esetben utcáról utcára, térről térre haladva a különböző régebbi vagy újabb városi életterek megformálásához. Már nem a város követte a szinte véletlenszerű építkezéseket, hanem mint mindenütt, itt is már maga kívánt kereteket és irány szabni a változásoknak. Mivel a belváros mint minden korabeli építkezésnél ez esetben is természetesen előnyt élvezett, nem véletlen hogy az eredmények és hibák is szinte ugyanazok voltak. A nagy városi középítkezéseket szervesen kiegészítő nagy magánépítkezések, valamint a véglegesnek tekintett városképet kialakító tér és utcarendezési munkálatok eredményeként, a korszak végére egy lényegében egységes képet mutató belváros született, mellyel a külvárosok sem technikai, sem pedig esztétikai szempontból nehezen voltak összehasonlíthatóak. Végül, de nem utolsó sorban a korrekció szándéka is jelentős szerepet kapott, hiszen hasonlóan a nagy magánépítkezésekhez, ezen a téren is nagy szükség volt a korábbi korszakok hibáinak kiigazítására, adott esetben el-tüntetésére.

Kétségtelen, hogy ezeknek a rendezési munkálatoknak a keretén belül a leg súlyosabb problémát a város utcáinak burkolása jelentette. A kisebb jelző ez esetben nem is indokolt, hiszen

hatalmas problémáról volt szó. 1900-ban Nagyváradon még mindössze a belváros utcái és terei rendelkeztek elfogadható minőségű kövezettel, míg a város többi része vagy körösi kővel volt ellátva, vagy teljesen hiányzott a szilárd burkolat. Az igények növekedésével, a tudatos fejlesztési elképzelések kialakulásával a nagyváradi utcák minősége egyre inkább elfogadhatatlanná vált, de ennek a kérdésnek a megoldása igen nehéz és főleg igen költséges feladat volt.

A város kövezésének ügyét a korszak nagy kommunális beruházásaihoz hasonlíthatjuk, ezen belül is leginkább a párhuzamosan folyó csatornázási munkálatokhoz, márcsak azért is, mivel a két fejlesztés szoros összefüggésben állt egymással. Egyrészt a kövezések megkezdésének mindig be kellett várniuk a csatornázási munkálatok befejezését, másrészt épp ennek köszönhetően, ez esetben is a kiépítést javarészt a belsőbb városrészekből a külsőbb területek felé haladva kellett megvalósítani. Igaz, a belvárosban már kiváló minőségű gránit kockakővel találkozhatunk, sőt egyes kisebb területeken már az aszfalt is megjelent, ám ahogy felgyorsult a belváros kifejlődése új, magasabb igények keletkeztek. Másrészt ez esetben is a cél a város egész területének lefedése volt, vagyis elméletben valamennyi nagyváradi utcát le kívántak (volna) fedni valamilyen burkolóanyaggal. Ám ahogy a csatornázásnál, itt is érvényesült az a probléma, hogy a kövezési, aszfaltozási munkálatok szintén csak az egyik fontos városfejlesztési kérdést jelentették, vagyis ezt is hol alá, hol pedig mellé kellett rendelni a többi városi beruházásnak.

A tárgyalt korszak első jelentősebb kövezési programját 1898-ban fogadták el.² A kövezési munkálatokat már ebben az évben is egybekötötték a belső városrészek első nagy kommunális fejlesztésével, vagyis a kezdeti csatornázási munkálatokkal, s a kivitelezési költségeket mintegy 220 ezer forintban állapították meg.³ A következő évek kövezési programjait már a

további párhuzamosan futó nagy városi beruházások ritmusa határozta meg (villany és telefonvezetékek lefektetése, a villamosútnak kiépítése stb.), valamint azok az általános városrendezési, városfejlesztési elképzelések, melyek ez utóbbiakat is életre hívták.

1900 után a város által évente meghirdetett kövezési programok tehát a különböző talajmunkálatokat és az utcák burkolását már szoros összefüggésben kezelték. Kezdetben mindkettőt továbbra is alapvetően a belvárosra és annak gyorsan felzárkózó, kiépülő környékére koncentrálták. Leginkább azokra az egyre nagyobb forgalmú terekre és utcákra, melyet fokozatosan csatornáztak, valamint ahol már eldöntött kérdés volt a villamosvonalak kiépítése. A belváros területén a kitűzött cél ekkor még nem annyira a belső városi terek leaszfaltozása, mint sokkal inkább a régi kövezet lecserélése volt. Igaz, szemben a korábbi idősakkal már egy-két év múlva korszerűbb megoldásokat kerestek. A fejlesztési elképzelések tervszerűségről árulkodtak – már számoltak az új épületekkel, utcák, terek megnyitásával, a járdák és a forgalmi utak pontos elhatárolásával stb. – a nyomvonal minden pontján a hiányosságok pótlását is figyelembe vették – döntöttek az olasz városrészen átfolyó Páris-patak hídjának átalakításáról, ott ahol szükséges volt a régi kövezet cseréjéről, valamint új, egyenes utcavonalakat állapítottak meg stb. – s az igényességet is jól mutatta, hogy a különböző burkolóanyagokat (gránitkő, körösi kő, aszfalt, esetleg műkő stb.) már az egyes utcák és terek jelentőségének figyelembevételével választották meg.

Ugyanakkor nem csak a belváros volt a figyelem középpontjában. A belvárosi rendezési munkálatokkal párhuzamosan ekkor indultak meg a még nem vagy rosszul kiépített környező városi utaknak a rendbetétele (Körös utca, Nagy magyar utca, alsó és felső Pece utca, Káptalan sor stb.), valamint olyan fontos bevezető utaknak a kialakítása, melyek elengedhetetlenek vol-

tak a város és a vidék kapcsolattartása szempontjából (Debrece-
ni és Kolozsvári út). A Kolozsvári út burkolása azért is vált ki-
emelkedően fontossá, mivel a város ipari területei mentén húzó-
dott, vagyis forgalmi szempontból különösen jelentős volt.
Ezeknek az utcáknak a kiépítési költségei évente néhány tízezer
koronát tett ki, míg a felhasznált anyagok általában gránit, be-
ton, valamint körösi kő volt.

1904-ben Kőszeghy József városi főmérnök egy húszoldalas
memorandumban foglalta össze a további feladatokat⁴, majd
1905-ben részletes kimutatás készült az azt megelőző tíz év bur-
kolási munkálatainak eredményéről.⁵ Az 1904 áprilisában be-
mutatott memorandummal érdemes kicsit részletesebben is
megismernünk, mivel híven adta vissza a városvezetésnek
ebben a kérdésben is már világosan rögzült álláspontját s az sem
véletlen, hogy ez esetben is a korabeli egyéb nagy városi közbe-
ruházások számos jellemvonásával találkozhatunk. Mindenek-
előtt itt már a város környezetének jóval átfogóbb fejlesztését
tűzték ki célul, s ezen belül kidolgozásra kerültek Nagyvárad
teljes területének burkolási költségei is. A különböző talajmun-
kálatok teljes kivitelezési költségeként mintegy 2 millió 300
ezer koronát állapítottak meg, de már jellegzetes elosztásban. A
legnagyobb egyszeri kiadással a Fő utca esetében számoltak –
mintegy félmillió koronával – míg a város többi területének
burkolását alig 50 ezer koronával magasabb összeg ráfordításá-
val látták megvalósíthatónak. A belsőbb és a külsőbb városrés-
zek között tehát már tudatosan tettek különbséget, hiszen az
utóbbi esetében már mindenütt gyengébb minőségű körösi
kövel számoltak. Ugyanakkor a legmagasabb kiadásokat, mint-
egy 1 millió 300 ezer koronát már kifejezetten a javításokra, át-
építésekre és a hiányok pótlására szánták. A memorandum szá-
mos további, a városi környezet korszerűsítését szolgáló elkép-
zelést dolgozott ki. Az utcák burkolását megelőzően mindenütt
a csatornák lefektetésével számolt, de további célként fogal-

mazta meg a Körös-rakpart kiépítését, a Páris-patak elvezetését, nyilvános illemhelyek kialakítását a bérkocsiállomások burkolását stb. Ezeknek a további munkálatoknak a teljes költségét további mintegy 1,8 millió koronában állapították meg.⁶ Az sem meglepő, hogy ezeket a komplex városrendezési elképzeléseket banki hitelek felvételével látták finanszírozhatónak, melynek fedezetét a városi közköltségek emelése biztosítaná.

Az 1904-es memorandumban a legnagyobb hangsúly két-ségtelenül a Fő utca kapta, ami nem volt véletlen, hiszen 1905-ben befejeződött a csatornázás, valamint meg kellett kezdeni a villamossínek lefektetését. A Fő utca végleges kiépítésének munkálatai a Páris-patak hídjának korszerűsítésével indultak, majd a város pályázatot írt ki az utca teljes, az állomástól a Bémer térig tartó vonalának burkolására, melyre az előzetes számításoknak megfelelően mintegy 500 ezer koronát szavazott meg.⁷ 1905 márciusában 12 pályamű érkezett be a városhoz, ám mielőtt a döntés megszületett volna, Kőszeghy József vezetésével küldöttség utazott Budapestre az ajánlott megoldások tanulmányozására. A főmérnök újabb memorandumban összegezte a tapasztaltakat és javaslatára a Közgyűlés a Fő utca teljes területének leaszfaltozásáról döntött. A kivitelezéssel a Magyar Aszfalt Rt.-t bízták meg.

1906 – ha fogalmazhatunk így – a Fő utca éve volt. Kiepült a csatornahálózat, már lefektették a telefonkábeleket és a villanyvezetékeket, kiépítették a villamossíneket, az utca teljes területe kiváló minőségű aszfaltborítást kapott, s nagyjából ez volt az az év, amikor kibontakozott a magánépítkezések lendülete. Természetesen burkolási és egyéb talajmunkálatok a város más pontjain is folytak, de sehol sem ilyen átfogó és koncentrált formában. A Fő utca tehát intenzív átalakuláson ment át, s ezt a város is tudatosítani akarta azzal, hogy a hagyományos elnevezést Rákóczi útra módosította. Ez az utca tulajdonképpen ettől az évtől kezdve vált azzá, ami napjainkig megmaradt: a század eleji viharos urbanizáció egyik jelképévé.

A lelkesedés mindenképpen indokolt, bár ehhez nem árt hozzátenni egy kortárs sokatmondó, talán még ma is érvényes megfigyelését: „Nagy szegénységi bizonyítványa az erejét felülmúló igyekezettel haladó és fejlődő Nagyváradnak a kövezete. Minden évben elkészül rendszeren a kövezési program, foltozzák, tatarozzák mindig az utcák burkolatait, a város talán legnagyobb kiadásait az úttestek javítására fordítja, de a beteg testre csak egy-egy szépségflastromként hat minden részlet burkolás.”⁸ A idézet ugyan 1903-ból való, ám a lényegét jól mutatja. Igaz, a város minden évben jelentősebb burkolási munkálatokat vett tervbe s ezeknek köszönhetően 1905 után egymás után kapott új beton, kockakő vagy aszfalt burkolatot az Ezredévi emléktér, a Szilágy Dezső, Szent János, Borz, Csengeri, Sztaroveszky vagy a Zöldfa utca, valamint mintegy 330 ezer koronányi összeg ráfordításával a Szent László tér teljes területét is leaszfaltozták.⁹ Ahogy az 1904-ben született memorandum is mutatta, elvben már ekkor sem hiányzott az általános kövezés szándéka, sőt 1906 után már fokozottabb figyelem esett a külvárosok utcáira is. Valójában azonban ezek a munkálatok ritkán terjedtek ki olyan területekre, melyek teljesen kívül estek a város belső forgalmán, vagy amelyeknek nem volt gazdasági-forgalmi szempontból jelentősége.

A legsúlyosabb helyzet mindvégig a külvárosokban maradt meg. Az okok ez esetben is ugyanazok voltak mint a csatornázási munkálatoknál. A kövezés, főleg a jó minőségű aszfalt vagy bazalt kő burkolás igen drága beruházás volt, s egy általános, a város valamennyi utcáját magába foglaló kövezési program keresztülvitele túl nagy összegeket vont volna el attól a városi költségvetéstől, mely amúgy is szívesebben fordított pénzt a belsőbb területek komplex fejlesztésére. Az évről évre elvégzett kisebb-nagyobb kövezési, javítási munkálatok így oda vezettek, hogy a külvárosi utcák javarésze burkolatlan maradt vagy nem, egy esetben valóban előfordult, hogy volt olyan utca,

ahol az évtized közepén, második felében már egyszerre volt körösi kő, aszfalt, beton és kockakő burkolat.

Az általános kövezési munkálatok elmaradása a csatornázáshoz hasonló reakciókat váltott ki a külső városrészek lakosságából. *„Azt hisszük, hogy mi kik épp oly adófizetői vagyunk a városnak mint más utcák háztulajdonosai, joggal elvárhatjuk, sőt megkövetelhetjük, hogy az ilyen ázsiai állapotot... mielőbb szüntessék meg”* – hangzott a terület lakosainak panasza.¹⁰ Sokan gondolták már úgy, hogy a külvárosok és a belváros közötti „megdöbbentő kontraszt” tarthatatlan s ott ahol élnek, *„nyoma sincs annak, hogy Magyarország legmodernebb vidéki városának külvárosa”*.¹¹

A panasz jogos volt, ám a belső és külső városrészek közötti jelentős eltérések okai összetettebbek voltak s nemcsak a városirányítás különbségtételéből fakadtak. A külvárosok lakossága ugyanis jelentős részben már az olyan újonnan érkezett vidéki származású letelepedőkből állt, akik arra még többé-kevésbé képesek voltak, hogy megteremtsék új otthonaikat, ám környezetük rendben tartására már nem rendelkeztek megfelelő anyagiakkal. Ugyanakkor a külvárosok népességének növekedésével egymás után keletkeztek olyan új kisebb-nagyobb utcák és teretek, melyek gyakorlatilag semmilyen infrastrukturális, kommunális rendszerrel sem rendelkeztek. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a városnak a népességnövekedés felgyorsulása miatt bekövetkezett terjeszkedését a fejlesztések nemigen tudták követni. Ráadásul a külvárosi lakosság rossz anyagi helyzetben volt, gyakran kifejezett szegénységben élt, ami az utcák kövezése szempontjából azért okozott gondot, mert bár az úttestek burkolását minden esetben a város finanszírozta, a járdák építési költsége egyharmad-kétharmad arányban oszlott meg a város és a háztulajdonosok között. Ezt a rendszabályt még 1898-ban az első jelentősebb kövezési munkálatok megindításakor vezették be, ám mivel folyamatosan rengeteg új járdát kellett kiépíteni, a

magas költségek miatt 1910-ben már felmerült ennek teljes átruházása a lakosságra.

A külvárosok helyenként súlyos lemaradásával a város is igyekezett szembenézni. Ha természetesen nem is értett egyet azzal, hogy a „*külvárosi szegényebb sorsú polgárok fillérjeiből a Bémer téri dúsgazdag polgárokat dédelgeti*”, a külvárosok helyzetének megoldatlanságát maga is érzékelte. Mivel az évtized végére a belváros javarészt kiépült, 1910-ben már elkészülhetett a város átfogóbb kövezési programja. Egybevetve az 1904-ben született memorandumban megfogalmazott célokkal, a hat évvel később született programban már lényeges változásokat figyelhetünk meg. Mindenekelőtt a hangsúly alapvetően már nem a belvárosra, hanem immár konkrét formában a magánépítkezések kiteljesedése hatásaként a gyorsan növekvő jelentőségű azt körülölelő területekre, valamint kifejezetten a külvárosokra esett. A program összesen 36 utca burkolását ütemezte be s az mintegy 24 ezer embert érintett, vagyis a korabeli lakosság 35 százalékát. A burkolási költségeket 314 ezer koronában határozta meg, ami önmagában ugyan tekintélyes összeg volt, ám sokat mondó, hogy még így is alig volt valamivel több mint a Szent László tér aszfaltozási költségei. A legnagyobb figyelem Várad-Velence és külváros útjaira esett, ahol jellemzően a kifizorgalmú, másod-, harmadrendű jelentőségű utakra mindegyik körös kő lerakásával számoltak.¹² A kövezési program munkálatait 1911-ben kezdték el, s a program ez esetben is kölcsön útján kívánta előteremteni a megfelelő összegeket.

A korszak végére Nagyvárad közútjainak valamivel több mint fele volt valamilyen burkolattal ellátva, teljes közterületeinek pedig mintegy 70 százaléka. A burkolatok döntő többségét körös kő tette ki, kivéve a belvárost, ahol már jelentős volt az aszfaltozott területek aránya. A külvárosok helyzete azonban ezen a téren is javarészt megoldatlan maradt, vagyis a már idézett 1903-as bíráló a város számos pontján sajnos tíz év múlva sem sokat veszített aktualitásából.

Az eddig említett fejlesztéseknél mindig alapvető szempontként jelent meg a város belső forgalmának korszerűsítése. Mindez természetesen nem véletlen egy olyan város esetében, amely virágzását elsősorban intenzív kereskedelmének köszönhette. Nagyvárad egy ún. vásárövezetben feküdt, vagyis egy olyan szerencsés földrajzi ponton, ahol az Alföld hatalmas síkvidéke találkozott az Erdélyt nyugatról övező hegyvidékkel. Már a 18–19. század fordulójától, a magyarországi agrárkereskedelem fellendülésétől kezdve Aradhoz, Temesvárhoz vagy Szatmárnémetihez hasonlóan, ez jelentős piacközponti szerepet biztosított számára. Kereskedelmi-gazdasági központi szerepét Nagyvárad a tulajdonképpeni Bihar vármegye mellett érvényesíteni tudta a szomszédos Hajdú vármegye, valamint Békés és Szatmár vármegyék egyes területei felett is.¹³ A 19. század végére a hagyományos kereskedelmi utakat a régió Nagyvárad központú vasúthálózata váltotta fel, ami akár a személyszállítás, akár az áruszállítás területét nézzük, az ország egyik legjelentősebb forgalmi centrumává tette a várost.¹⁴

A régió agrártermelésének rendkívül fontos szerepe volt a korabeli város gazdasági-társadalmi felzárkózásában. A magyarországi tőkés gazdaság fejlődésére jellemző módon Nagyvárad esetében is ez az agrárgazdaság biztosította a város intenzív agrártermék-kereskedelmét, ebből fakadó kereskedőtőke felhalmozását, majd ennek befektetéseként a szesz, malom és egyéb élelmiszeripari ágazatok kifejlődését, vagyis végső fokon a 19–20. század fordulójának gyorsuló városfejlődését.¹⁵

A különböző agrártermékek (főleg gabonafélék és élőállat) növekvő kereskedelme egyúttal azonban egy komoly urbanizációs kihívást is jelentett. A nagyvárad gyárak alapanyag- és késztermék kereskedelmének nagy részét a város területén belül az 1882-ben megindított iparvasút bonyolította le¹⁶, vagyis az javarészt már nem érintkezett közvetlenül a polgári életterekkel. Más volt a helyzet a város piaci kereskedelmével. Bár a sertés,

marha- és lóvásártereket 1900-ra már a város Ősi határába helyezték, ezzel azonban a problémák nem oldódtak meg. Részben mert a piaci kereskedelem még mindig olyan fontos hagyományos belső városi területeken is folyt, mint mondjuk a Szent László tér, részben pedig mert az alapvető probléma, a város lakott területeinek érintettsége megmaradt.

A város civil lakossága és kereskedelme által használt városi területeknek az egybeesése a 19. század folyamán még kevésbé jelentett súlyos problémát. Szerepet játszott ebben természetesen a még hagyományosabb életforma, valamint hogy a különböző városi életterek általában is még jóval inkább átszőttek, átfedték egymást. 1900 körül azonban a helyzet sok mindenben megváltozott. A különböző fejlesztések, városi, katonai, állami és nem utolsó sorban magánépítkezések hatására megindult a városi szerepkörök tisztulása. Ugyanakkor a belváros és az azt övező területek kiépülése, terjeszkedése, valamint a vele szoros összefüggésben felgyorsult életformaváltás következtében egyre inkább elfogadhatatlanná vált a piaci kereskedelem hagyományos jelenléte. A cél ekkor már a tradicionális, tehát a belső városrészekben is áthaladó állathajtási utak fokozatos elzárása, és a polgári forgalomnak való teljes átadása volt. Egyelőre azonban ez nem volt megoldható, s nemcsak a város lakott területei, de még a belváros esetében sem. A Baross- (Dacia) híd felépítésével ugyan a Kishíd kikerülhetővé vált, vagyis a Fő utca és a Bémer tér teljesen, míg az Olaszi városrész területe már jelentős részben tehermentesíthető volt, ám a Sztaroveszky utcán át Újvárosba átvezetett forgalom csak ezen a városrészen keresztül tudott a piacokig eljutni.

1900 augusztusában a város kezdeti lépésként minden állatfajta esetében külön szabályozta azokat az útvonalakat, melyeket a vásárokra érkezők igénybe vehettek.¹⁷ A cél egyelőre a lakott területekres és a belvárosra nehezedő teher csökkentése, elosztása volt. Ám ez csak átmeneti megoldást jelenthetett, mivel

Újváros területén ezek az utak továbbra is érintették nemcsak a Nagypiac teret vagy a Nagy-Körös utcát, de a Kossuth Lajos utcát és a Szent László teret is, nem is szólva arról, hogy így mintegy 5 km-re megnyúlt az állathajtás városi szakasza.

A végleges megoldást egy új, a belvárosi Kishídtól (akkor már Szent László híd) nyugatra, a Széles és a Vitéz utca közé épített híd megnyitása jelenthette. Ezáltal ugyanis a város teljesen kikerülhetővé vált és a Vitéz (Decebal) utcán keresztül közvetlenül elérhetőek voltak a város állatpiacai is. Az új híd építésének terve már 1900-ban megjelent. A eredeti költségek nem is tűntek túl magasnak, mintegy 200 ezer korona ráfordításával megoldható lett volna az építkezés. Ám az évtized elejének nagy városi középítkezéseinek időszakában egyelőre még ez sem volt biztosítható.

A híd felépítésének terve a következő években rendszeresen felmerült, leginkább az érintett külvárosi, réti és olaszi városrészek lakosainak kérelmei nyomán. Akárcsak a kövezés vagy a csatornázás kérdésében, ez esetben is az elhanyagoltabb városrészek lakossága szervezkedett, és nyomást próbált gyakorolni a város vezetésére. Céljuk elsősorban az Újvárossal való közvetlen kapcsolat megteremtése volt, de azért is szerették volna a keresztül haladó forgalmat az új hídra terelni, mivel így jelentősen nőtt volna ezeknek a városrészeknek a jelentősége.

Az új Körös-híd megépítése tehát közös érdek volt s nemcsak az állathajtás miatt. A Széles utcai híd felépítésének legfőbb városfejlődési, városrendezési hozadéka az addigi városi életté „széthúzása”, valamint a korszerű belső forgalom biztosítása volt. A híd ugyanis egyrészt lehetővé tette (volna) a tömegközlekedés további bővítését, korszerűsítését, mivel rajta keresztül a Széles utca, Vitéz utca, Rhédey-kert bekapcsolásával kiépíthető volt a villamosvonalak körforgalma. Másrészt nagyban hozzájárult a belváros további tehermentesítéséhez, a rá jellemző modern szerepkörök erősödéséhez. A város nyugati és

középső részének nagyszámú lakossága számára ugyanis a kapcsolattartás csak a belvárosi Kishídon keresztül volt lehetséges, vagy nagy kerülővel a Baross-hídon át. Ennek következtében a két fő városrész közötti közúti forgalom bonyolult volt, s főleg a villamosvonalak lefektetése után mindenütt nagy zsúfoltságot okozott. A híd felépítésével azok számára, akik nem a belváros hanem például a vásárterek felé kívántak haladni, már kikerülhetővé váltak a belső területek, márcsak azért is, mivel az addigi nagy távolság valamivel több mint 1,5 km-re csökkent. Ugyanakkor a város szemében is helytállóak voltak az érintett városrészek elképzelései. Mindenütt ahol a forgalom megjelent, lehetségessé és érdekessé vált parcellázni, vagyis megjelenhetnek a magánépületek, amelyekre – mint látni fogjuk – nagy szükség is volt. Végül, de nem utolsó sorban a híd megoldást kínált egy másik, sokkal inkább esztétikai mint forgalmi problémára is.

A városvezetés gondolkodása szerint az átalakuló belváros képébe az 1890-es évek elején épült Kishíd már nem illett bele. Már 1900-ban javaslat merült fel, hogy a „rég, ízléstelen vashidat” használják fel a Széles utcai híd építésénél. Az ötletet Kőszeghy József főmérnök is támogatta, aki esztétikai szempontból nagyon is indokoltnak látta a belváros „megszabadítását” ettől a városképi szempontból már elavult építménytől, s az elképzelés általában is igen népszerű volt.

1906-ban a város mérnöki hivatala letette a Közgyűlés asztalára a híd(ak) építésére vonatkozó javaslatait¹⁸, majd az év őszére az első tervek is elkészültek.¹⁹ Az első variáns szerint egy teljesen új, mintegy 70 méter hosszú és 9 méter széles híd épült volna meg, míg a második szerint az új hídbe beépítették volna a belvárosi híd 55 méter körüli hosszúságú hídszerkezetét. Ez utóbbi megoldás azonban költségesebb volt, s nem csak azért, mert így gyakorlatilag két hidat kellett volna építeni. Egyrészt az addigra már a Kishíd alatt átvezetett különböző kábe-

leket és vezetékeket is újra ki kellett volna építeni, ráadásul mivel a folyó a Széles utcánál szélesebb volt, ez esetben két nagy mederpillért is ki kellett volna alakítani. Az 1906-os elképzelések szerint az első esetben az építkezés mintegy 350 ezer koronába, míg a második esetben valamivel kevesebb mint 410 ezer koronába került volna.²⁰ Bár maga Kőszeghy József is ez utóbbit javasolta, a magasabb költségek miatt ha nem is könnyen, ezt a megoldást a város végül is elvetette. Az új Széles utcai vashíd 1913-ra épült fel, vagyis a tárgyalt történelmi korszak legvégén. Bár ebben az évben a város két oldalát már hat jelentősebb híd kötötte össze, az építkezés késése miatt az egyik legfontosabb fejlesztési cél, a villamos körforgalom kiépítése ebben a korszakban így nem valósulhatott meg. A hat városi híd közül három közúti, egy vasúti és két gyaloghíd volt. Ez utóbbiak közül a korábban fából épült, ún. felső garasos híd elbontása már a Széles utcai híd tervezésekor felmerült, ám az új vasbeton alappillérrű vasszerkezetű híd csak 1910 őszére készült el.²¹

A múlt századelő városi élettereinek megformálásában fontos szerepet kaptak a parkok, sétányok. Kisebb nagyobb zöldövezetektől sem a belső, sem pedig a külső területeken a 19. században sem volt hiány, ám a várost körülölelő különböző rétek, puszták, fűzesek, városi „libalegelők” még aligha voltak korszerű pihenőparknak tekinthetőek. Nagyvárad első közparkja a már említett Rhédey-kert volt, melyet a tulajdonos Rhédey Lajos adományozta a városnak, a század második felében alakították ki. Az 1890-es években további két közparkkal bővült a város. Az egyik a Schlauch-kert volt, melynek területét Schlauch Lőrinc püspök adományozta a városnak, a másik pedig a millenniumi ünnepek tiszteletére kialakított Körös-parti Ezredévi emléktér. Ez utóbbi egyébként 1900 után a belváros funkcióváltását követően a nagyvárad korzó szerepét is átvette.

A századfordulót követően Nagyvárad a különböző zöldterületek hasznosításának kérdésében is már viszonylag pontosan

meghatározható városrendezési elveket követett. A szinte mindenütt elvégzett kisebb-nagyobb rendezési munkálatoknak, tulajdonképpen hármasként célkitűzése volt. Egyrészt jelentős hangsúlyt fektettek a belvárosi terek végleges rendbetételére. Ezeken a belső városi területeken a padok kihelyezése, a fásítás, parkosítás munkálatai általában az építkezéseket, különböző talajmunkálatokat, kövezéseket, aszfaltozásokat kiegészítő, lezáró végső városszépészeti beavatkozások voltak. Az így létrejött zöld szigetek nem kifejezetten pihenőparkok voltak, hanem sokkal inkább a belvárosi élettereknek olyan alkotóelemei, melyek már szervesen beépültek a terület arculatába. Azt a belvárosi polgári forgalmat szolgálták, melynek teljes kialakulását a korszak végére, többek között az állathajtási utak végleges kiszorítása tette lehetővé. Másrészt sor került valódi pihenőparkok kiépítése is, köztük is a legfontosabb a Városliget vagy Bunyitay liget volt. A sokáig hasznosítatlan és elhanyagolt terület rendezett közparkká való átalakítása már régi terve volt a városnak, ám csak a 20. század első évtizedének közepére sikerült rendezni a területet és bontásokkal utcát nyitni a város felé. Végül hasznosítás alá kívánták vonni azokat a nagyobb szabad területeket is, melyek kívül estek a város polgári forgalmán és így alkalmatlanok voltak közparkok kialakítására. Ilyen terület volt a korszak végén a városhoz csatolt Ősi puszta, valamint a Nagypiac tér mögött elterülő Kommendáns rét. Az első esetben a korabeli várostól való nagy távolság, míg a másik esetben az ipari területek közvetlen közelsége miatt volt értelmetlen a terület parkszerű rendezése. Mindkét esetben a megoldást a gazdasági, mindenekelőtt az ipari célra való felhasználás jelentette, ami egyébként a városi szerepkörök minél erőteljesebb elkülönítésének szándékával is összefüggött.

A történelmi korszak végére a belváros valamennyi terét már különböző szobrászati alkotások díszítették. A város első nagyméretű nem egyházi témájú szobrát 1893-ban állították fel.

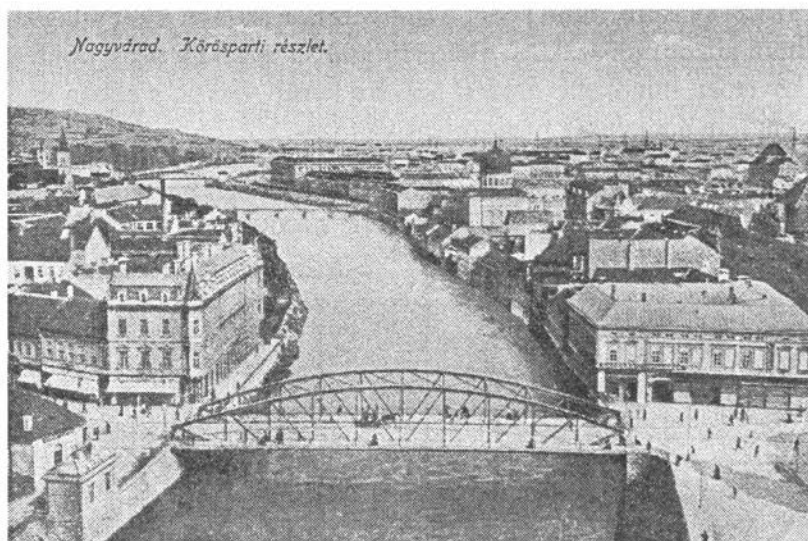
Szent László egészalakos bronz állószobrát az akkori város legkiépítettebb terén, a Kispiac téren állították fel, melyet ezt követően neveztek el a városalapító királyról. Jellemző módon azonban a szobrot még nem a város állította, hanem Schlauch Lőrinc nagyváradi püspök, aki így kívánta pótolni azt a török korban elpusztult nagyszerű lovas szobrot, melynek mindaddig nem volt méltó örököse.

A századforduló után már ezen a téren is a város vette át a kezdeményezést és olyan, a város történetéhez kapcsolódó személyeknek kívánt emléket emelni, akik már kifejezetten a polgári, nemzeti fejlődéshez kapcsolódtak. A legjelentősebb kétségtelenül Szacsvey Imre, Margó Ede által megformált egészalakos bronzszobra volt, melyet 1906-ban közadakozásból állítottak fel az Ezredévi emléktéren. Szacsvey Imre jellegzetes választás volt, mivel nemcsak a reformkori város egyik legfontosabb személyisége volt, de egyben Nagyvárad első választott képviselője és az 1848–1849-es országgyűlés mártírhalált halt jegyzője is, s mint ilyen kiválóan fejezte ki a század eleji városnak a polgári nemzeti fejlődés iránti elkötelezettségét. A század előtt előbb Tisza Kálmán, majd Kossuth Lajos emlékének is köztéri szobrot kívánt szentelni a város. Az előbbi esetében Nagyvárad nemcsak a kiegyezés utáni Magyarország egyik legfontosabb vezető személyisége, de egyben a város 1881 és 1901 közötti országgyűlési képviselője előtt is tisztelegni kívánt, míg az utóbbi esetében immár kapcsolódni szeretett volna a Kossuth-szoborállítás országos mozgalmához. Bár Tisza Kálmán szintén közadakozásból felállítani kívánt szobra még 1918 előtt elkészült, azt Nagyváradon már nem állíthatták fel. A szobrot a két világháború közötti Bihar vármegye új székhelye, Berettyóújfalú kapta meg s csak 1940 után kerülhetett vissza Váradra. A város 19. századi kultúrtörténetéhez kapcsolódó szobrászati alkotás volt a szintén Margó Ede által megformált Szigligeti Ede 1912-ben, a színház előtt felállított bronz mellszobra. Bár mind

Szacsvay Imre, mind pedig Szigligeti Ede szobrát a két világháború közötti időszakban elmozdították, a második bécsi döntést követően mindkettő eredeti helyére került vissza, s ebben szerencsére napjainkig nem történt változás.

Szent László tér, előtérben a görög katolikus püspöki palota,
jobbra a Városháza

A Kishíd

Az Ezredévi emléktér, balra a ún. felső Garasos híd

Jegyzetek

¹ A századelőn már rendszeressé váltak a Budapestet és más magyarországi nagyvárost érintő különböző tanulmányutak. Ugyanakkor a város vezetése más európai város fejlődését is figyelemmel kísérte, főleg az olyanokét, melyek nagyságuk és helyi jelentőségük szerint megegyeztek Nagyváraddal. Ezeknek a tanulmányutaknak a szerepe minden esetben a különböző városfejlesztési kérdésekben (közvilágítás, aszfaltozás, kövezés, csatornázás, városrendezés, közigazgatási kérdések stb.) alkalmazott módszerek tanulmányozása és – amennyiben lehetőség mutatkozott – a felhalmozott tapasztalatok átvétele volt. A különböző tanulmányutak jól jelezték a városirányítás nyitottságát, és egyben vállalkozó szellemét. Jelentőségükre jól mutatott rá Rimler polgármester 1903-ban készített memoranduma, melyben a Drezdában tapasztaltakat összegezte, majd Ady Endrének adott interjújában így fogalmazott: *„Meg fogunk csinálni sok mindent. Amit lehet. Amit csak lehet.”*

² Nagyváradai Napló, 1899. január 15.

³ uo.

⁴ uo. 1904. január 24.

⁵ Fleisz János: Város kinek... 95. old.

⁶ Nagyváradai Napló, 1904. január 24.

⁷ uo. 1905. március 14.

⁸ uo. 1904. február 21.

⁹ uo. 1910. január 8.

¹⁰ uo. 1903. július 12.

¹¹ uo. 1906. június 10.

¹² uo. 1910. október 12.

¹³ Magyarország története (1790–1848). 5/1. Akadémiai Kiadó. Budapest 1983., 293. old.

¹⁴ A múlt századelőn Nagyvárad az ország legjelentősebb forgalmú vasúti csomópontjainak egyikévé vált. A régió (Tiszántúl és Bánság) nagyvárosainak forgalmát tekintve az 1890-es évek közepén Nagyvárad személyforgalma még mindössze az aradiét haladta meg. 1904–1905-től azonban egy nagyon gyors emelkedés következett be. Nagyvárad utasforgalma 1908-ban – a régió nagyvárosai közül először – már meghaladta az évi egymillió főt, majd 1909 és 1911 között Temesvárt és Debrecent megelőzve, országos viszonylatban is az igen jelentős harmadik helyet foglalta el Budapest és Pozsony mögött. 1912 és 1914 között azonban már a pozsonyi (1 206 549) is elmaradt a nagyváraditól (1 378 147), vagyis a korszak végén már csak a főváros bonyolított nagyobb személyforgalmat.

¹⁵ A nagyváradi kereskedőtőke iparba áramlásának útja megegyezett az országos tendenciákkal. A nagyváradi iparfejlődés első jelentősebb korszaka az 1850-es évekre esett. A magyarországi tőkés fejlődésre jellemző módon az akkor kialakult és a 20. század elejéig szerkezetében alig módosult nagyváradi szeszipar nem a város iparostársadalmának tőkeberuházásaiból született (erre mind csekély száma, mind pedig tőkészegénysége miatt alkalmatlan volt), hanem nagykereskedő, főleg termény- és élőállat-kereskedő családok beruházásaként. A vállalkozásokat családi tőke hívta életre, s ebben csak a századelő hozott változást a részvénytársasági forma elterjedésével. Hasonló mondható el a város másik fő ipari ágazatáról, a malomiparról. A malomipar első vállalkozásait a kiegyezés utáni gazdasági fellendülés hívta életre, valamint természetesen a vármegye gazdag nyersanyagkínálata. A kereskedő tőke igen jelentős szerepe itt is egyértelmű, ám a tőkehiány és az ingatag pénzügyi alapok miatt a nagy malomipari vállalkozások csak a századfordulóra tudták helyzetüket végleg stabilizálni. Nagyrészt ugyancsak kereskedő tőkét kell keresnünk a nagyváradi bankrendszer mögött.

¹⁶ Liviu Borcea – Mihai Apan: Istoria tramvaiului din Oradea, Nagyvárad 1996., 14. old.

¹⁷ Nagyváradi Napló, 1906. július 6.

¹⁸ uo. 1906. augusztus 1.

¹⁹ uo. 1906. október 24.

²⁰ uo. 1906. november 4.

²¹ uo. 1910. március 30.

VÁROSFEJLŐDÉS A MAGÁNTŐKE JEGYÉBEN

Az első világháború kitörését megelőző 10–15 esztendőben Nagyvárad városfejlődése rengeteget nyert a nagy városi közberuházásokból. Nagyvárad polgármesterei és közigazgatási kara, ott ahol tudták és ahogyan tudták mindig igyekeztek figyelembe venni a város pénzügyi korlátait és polgárainak anyagi teherbíró képességét. Ám bármennyire is alapvető szempont maradt a városfejlesztési ambíciók és a lakosság teherbíró-képessége közötti egyensúly megtartása, az kétségtelen, hogy ezek a közberuházások így is évről évre tekintélyes összegeket nyeltek el, jelentősen emelték az adóterheket és természetesen növelték a város eladósodottságát is. Mindezek ellenére a városfejlődés töretlen maradt, s ha a világháború kitörése, majd az azt követő impériumváltás nem is tette lehetővé ennek a fejlődési folyamatnak a kiteljesedését a századelő alapvető célját, egy korszerűbb és igényesebb városi létforma biztosítását, mindenképpen sikerült megvalósítania.

A városfejlesztés ezen útjának megválasztását az is indokoltá tette, hogy 1900 előtt a nagyvárad urbanizáció még nemigen talált magának más igazán hatékony alapot. Az 1900 körüli esztendők ugyanis egy olyan várostörténeti korszakra tettek pontot, melyet mai szemmel ugyan már nem tekinthetünk teljesen sikertelennek – sőt valójában ez az időszak alapozta meg a későbbi gyors fejlődést! –, de amelyet a korabeli város társadalma mégis nagyrészt stagnálásnak, egy helyben topogásnak élt meg. Az 1890-es évek egy olyan időszakot zártak le, melyben a városirányítás javarészt magánkezdeményezésektől várta a változást, míg az az akkor még hiányzó kellő tőke és piac hiányában vagy kudarcot vallott – például a színházépítések terén – vagy egyszerűen még tartózkodott komolyabb, kockázatosnak tartott beruházásoktól.

Pedig ezekre nagy szükség lett volna. Bármekkora szerepet is vállalt maga a városi közigazgatás, ő maga is tisztában volt azzal, hogy a városi költségvetésből finanszírozott fejlesztések az urbanizációnak csak egyik forrását, alapját jelenthetik. Ennek sikere ugyanis nagyban függött attól, hogy hogyan és főleg milyen mértékben vesz benne részt a magánszféra.

A különböző magánépítkezések és ezen belül városfejlődési, városképi szempontból legmeghatározóbb bérházépítések fel lendülése mindenekelőtt a város tőke, leginkább banki tőkefelhalmozási szintjével volt szoros összefüggésben. A bankok általában is igen jelentős gazdasági, fejlesztési szerepe nem véletlen, mivel a dualizmuskori Magyarországon a vállalkozások finanszírozásának egyéb formái fejletlenek voltak, így a tőkeképződés, a gazdasági növekedés, a forgalom és természetesen maga az urbanizáció folyamata is jóval erősebben kötődött a hitelintézetek működéséhez, mint Nyugat-Európában.²

Ennek növekedését leginkább a nagyvárosi bankhálózat és banki tőkeállomány 1900 utáni látványos fejlődésén keresztül lehet bemutatni. A bankok kiemelkedően fontos szerepéről már a nagy városi középítkezések kapcsán is esett bőven szó, ám szerepük legalább annyira kiemelkedő volt a magánberuházások terén is, márcsak azért is, mert a helyi hiteligényeket már legnagyobb részt a nagyvárosi bankok elégítették ki.

A múlt századforduló időszakában országosan megfigyelhető volt a vidéki bankhálózatok erőteljes növekedése, valamint a magyarországi pénzintézetek tőkeállományának gyors emelkedése.³ Nem volt ez másként Nagyváradon sem. A bankok és a részvénytársasági alapon szerveződött, itt is kifejezetten üzleti, befektetési célokat követő takarékpénztárak és egyéb kisebb pénzintézetek száma 1893 és 1910 között 8-ról 32-re nőtt⁴, betétállományuk pedig 10,5 millió koronáról, közel 54 millió koronára.⁵ Nagyvárad a régió igazi pénzügyi központja lett, hiszen például 1910-ben a Bihar vármegyei bankokban felhalmo-

zott betétállomány már mintegy 65 százalékát birtokolta,⁶ s Arad, Pozsony és Temesvár mellett országos szinten is a legtökeesebb városok közé emelkedett. 1910 körül ez a részben már a budapesti nagybankokhoz kapcsolódó bankrendszer erőteljesen részt vett a város kereskedelmének és iparának finanszírozásában, s erősödő regionális szerepét jól mutatta, hogy nem egy pénzügyintézet már szerepet vállalt a vármegye nagyobb településein kialakuló hitelintézetek életre hívásában is.⁷

A bankok számának és betétállományuknak 1900 utáni gyors növekedése jól mutatta a kisebb-nagyobb helyi tőkék képződésének gyorsuló folyamatát. A 19. század utolsó évtizedeitől eltérően a nagyváradai bankokban a századforduló, századelő éveiben már nemcsak a város nagykereskedőinek és nagyiparosainak tőkéje jelent meg. Az olyan tehető vállalkozó családok mint a Kurlander, Ullmann, Deutsch, Moskovits, Adorján, Weinberger, Fradlender, Huzella, Berkovits, Hoványi stb., természetesen szinte valamennyi jelentősebb helyi pénzügyintézet megalapításában jelen voltak, sőt egyes családok (Moskovits, Kurlander, Ullmann stb.) kulcsszerepet játszottak egyszerre több helyi nagybank, valamint ipari vállalat alapításában is. A korszak utolsó 10–15 évében azonban a nagyváradai pénzügyintézetekben megjelenő tőkék társadalmi háttere egyre gyorsuló ütemben szélesedett. A nagyszámú kereskedő és iparos réteg, a köz- és magánalkalmazottak vagy az értelmiség kezében megjelenő kisebb tőkék egyre fontosabb szerepet kaptak, s jól mutatták, hogy a vagyonosodás a polgárság egyre szélesebb rétegeit érte el.⁸

A gyorsuló tőkeképződés korábban soha nem tapasztalt pénzbőséget eredményezett, s ez a pénz természetesen kereste a maga befektetési lehetőségeit. A kialakuló tőke azonban jelentős részben nem közvetlenül került a gazdaságba, hanem betét formájában a helyi bankokat gazdagította, s innen különféle hitelek és kölcsönök formájában tovább áramlott a város és a vármegye gazdaságának különböző szektoraiba. A egyre erősödő

folyamatot többek között jól mutatta, hogy a Bihar vármegyei pénzüzetek egyik legfontosabb üzletágát jelentő jelzáloghitelezés összege 1900 és 1912 között mintegy 36 millió koronáról 110 millió koronányi összegre nőtt.⁹ Ezen belül itt is, mint országosan mindenütt, a nagyobb összeget mindvégig a földekre adott jelzáloghitel jelentette, de az ipari vállalkozásokra és a bérházépítkezésekre adott jelzáloghitelek összege is jelentősen, 8 millió koronáról közel 23 millió koronára nőtt, s ez országosan is az egyik legkiemelkedőbb összeget jelentette.¹⁰ Ugyanezt mutatta az Osztrák-Magyar Banknak kifejezetten bérházakra adott nagyváradi jelzáloghiteleinek nagysága is. Ennek összege 1912-ben közel 1,1 millió koronára nőtt, de jellemzően a múlt század első évtizedének végén fellendülő építkezésekre, ennek értéke 1910-ben még csak mintegy 660 ezer koronát tett ki.¹¹ A másik fő üzletág a váltóleszámítolás terén hasonló dinamikájú volt a növekedés. Mivel ezt a hitelezési formát az ipar és kereskedelem mellett valamennyi vállalkozás igénybe vette, nem meglepő, hogy ennek álladéka 1900 és 1910 között közel 3 millió koronáról több mint 27 millió koronára emelkedett.¹²

A tőkefelhalmozás, a polgárság gyorsuló vagyonosodásával jelentkező pénz tehát a bankok és egyéb hitelintézetek közvetítésével egyre nagyobb mértékben jelent meg a gazdaságban, s ezen belül lett a különböző építkezések, városfejlesztések finanszírozója. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a gazdasági növekedés életerős bankrendszeret hívott életre, míg az tovább erősítette a gazdaság s vele együtt az urbanizációhoz kapcsolódó beruházások lendületét. A folyamat ismét csak egy felfele emelkedő spirálhoz hasonló, melynek eredménye a magánépítkezések ugrászerű növekedése volt. Annak azonban, hogy a bankok közvetítésével megjelenő tőke valóban lendületet adjon a különböző városi magánépítkezéseknek, legalább két elengedhetetlen feltétele volt: a kellő piac, a kereslet kialakulása és a banki hitelek könnyű felhasználhatósága.

Kezdjük ez utóbbival. A 19. század végén sokan felfigyeltek arra a jelenségre, hogy a jelentősebb magyarországi bankokban és takarékpénztárakban általában nagyobb mennyiségű pénz volt jelen, mint amennyit a gazdaság fel tudott használni. Valójában azonban a fő gondot nem annyira a vállalkozók tőkeigényének hiánya, mint sokkal inkább a banki hitelek drágasága okozta. Mint arról a nagy középítkezések kapcsán már esett szó, a 20. század első éveitől kezdve az addig magas kamatlábak gyors csökkenése következett be. Az új század első évtizedében lassan 4 százalékra vagy az alá eső kamatlábak már jóval olcsóbbá tették a hiteleket, vagyis fokozatosan elhárult a felhasználásuk előtti legnagyobb akadály. A magánépítkezések szempontjából ennek azért volt különös jelentősége, mert ezeket a beruházásokat természetesen nem nagyobb ívű városfejlesztési ambíciók hívták életre, hanem javarészt az üzleti érdek, vagyis egyszerűbben fogalmazva a túl drága hitel kérdéssé tette például a bérházépítések nyereségességét, ami a korábbi lanyhább építkezési kedv egyik legfőbb okozója volt.

A magánépítkezések, de kiváltképp a nagyobb, mutatósabb és ezáltal természetesen költségesebb bérházépítkezések fellendülésének másik fő alapfeltétele a kellő kereslet kialakulása volt. Ennek erősödését a század eleji Nagyváradon már önmagában a polgárság vagyonosodása is előidézte, mivel ezáltal a korábbinál jóval gyorsabban nőtt a kényelmesebb és korszerűbb, lehetőleg belvárosi vagy belváros-közeli kisebb-nagyobb bérlakások iránti igény. A piac, a bérlakások iránti kereslet 1900 utáni látványos megélénkülése azonban mindenekelőtt a város lakosságának gyorsuló növekedésével és ennek következményeivel volt szoros összefüggésben.

Nagyvárad lakosságának növekedése hűen követte a város fejlődését, regionális gazdasági szerepének erősödését. A 19. század elejétől Nagyvárad a környező nagyvárosokkal együtt egyre erősebb piacközponti szerepet kapott s egyre lendülete-

sebben kapcsolódott be az ország fellendülő kereskedelmi életébe és ipari termelésébe.¹³ Mindez a lakosság számának gyorsuló növekedését idézte elő. 1787 és 1857 között Nagyvárad népessége alig valamivel kevesebb, mint 10 ezerről 22 ezer fölé emelkedett.¹⁴ A változást jól mutatta, hogy 1787-ben a város lakossága még mindössze 34 százalékát érte el a debreceninek, amely nem csak a régió, de egész Magyarország legnépesebb vidéki városa volt, míg 1857-ben már közel 62 százalékát. A növekedés 1869-ig – egészen pontosan az 1873-as gazdasági válságig – töretlenül folytatódott és a két népszámlálás közötti időszakban bekövetkezett közel 28 százaléknyi emelkedés a város újkori történetében az addigi leggyorsabb növekedése volt, amit a századelőig nem is tudott Nagyvárad megismételni.¹⁵ Ennek oka a már említett 1873-as gazdasági válság kihatásai voltak, melynek következményei Magyarországon az 1880-as évek közepéig érezhetőek maradtak. Nem véletlen, hogy 1869 és 1880 közötti időszakban a lakoságnak, az adott korszak legalacsonyabb, mindössze valamivel több mint 9 százalékos növekedése következett be.¹⁶ A válság végével – a századforduló néhány gazdaságilag nehezebb éve ellenére – Nagyvárad lakosságának száma minden addiginál dinamikusabb növekedésnek indult. 1890 és 1910 között közel 25 ezer fővel gyarapodott, ami mintegy 60 százalékos emelkedést jelentett.¹⁷ Ezen belül 1900 és 1910 között több mint 35 százalékos volt a növekedés, ami leszámítva az 1960-as és 1980-as évek közötti erőltetett városfejlesztést, valószínűleg Nagyvárad egész történelmének leggyorsabb népességnövekedése volt. 1910-ben a város lakossága megközelítette a 65 ezret, mellyel már messze maga mögött tudhatta például Marosvásárhelyt vagy Szatmárnémetit, de már nagyobb népességgel rendelkezett mint Kolozsvár, vagy a korábban mindig előtte álló Arad. A régióban mindössze az iparilag jóval fejlettebb Temesvár, valamint Debrecen, a hagyományos központ előzte meg.¹⁸

De hogyan tudott ez az egyre dinamikusabb növekedés kibontakozni? Természetesen Nagyvárad betelepülő lakosságának jelentős része a vármegyéből érkezett, ám a város jóval szélesebb regionális és részben már országos szinten is éreztette szívó hatását. A betelepülés kapcsán mindenekelőtt két jelenséget kell külön is kiemelni. Egyrészt a helyi születésű lakosság országos összehasonlításban is igen alacsony arányára érdemes odafigyelni. Már 1892-ben is ez mindössze 43 százalék volt, azaz a nagyváradi születésűek a város lakosságának felét sem érték el. Ugyanakkor a más megyebeli származásúak magas, mintegy 28 százaléknyi aránya szintén az egyik legkiemelkedőbb adat.¹⁹ Az első jól mutatja, hogy a századforduló korabeli Nagyvárad országosan is az egyik legnagyobb szívó hatást kifejtő város volt, ugyanakkor ez a „vonzás” jól érzékelhetően túllépett a vármegye szűkebb keretein. Ami a lakosság mintegy negyedét – 26 százalékát – kitevő vármegyei születésű nagyváradiak arányát illeti, a számok azt is jól érzékeltetik, hogy a szűkebb bihari régió belül a vándorlás fő iránya mindig a megyeszékhely maradt, annak ellenére, hogy Nagyváradot olyan jelentős városiasodó települések övezték mint Szalonta, Berettyóújfalú vagy Margitta. Ám a városnak nemcsak felszívó, de megtartó ereje is volt. 1892-ben a nagyváradi lakosok mintegy háromnegyede már állandó nagyváradi székhellyel rendelkezett, vagyis az „idegenek” nagy része véglegesen le is telepedett.²⁰ 1910-ben a nem váradi születésűek aránya továbbra is igen magas, mintegy 58 százaléknyi volt, ami szintén az egyik legkiemelkedőbb arányt jelentette s Szatmárnémeti kivételével (64,4%), valamennyi tiszántúli és bánági nagyvárosnál magasabb volt, beleértve Debrecent (57,3%) és Temesvárt (49,9%).²¹

Az erősödő tőkeképződés, az olcsóbbá, könnyebben felhasználhatóvá váló hitelek, a korszerűbb bérlakások iránti igények megjelenése és természetesen nem utolsósorban a város népességének gyors növekedésével együtt járó lakosságkoncentráció

és belső lakosságvándorlás, a múlt századelőre kiváló üzletté tették a bérházépítkezéseket és egyéb, a városépítészethez kapcsolódó magánberuházásokat. Ennek már csak azért is így kellett lennie, mivel a város korabeli, ún. produktív beruházásai (ívóvíz, csatorna, villamos áram stb.) jól mutatták, hogy mindazok a szolgáltatások, melyeket ebben a gazdasági és társadalmi fejlődésének teljében lévő városban a lakosságnak valamely beruházó felkínált, az szinte sikerre volt ítélve. A nagy magánkézben lévő bérházak, szállodák, kávéházak vagy a villamosközlekedés, valamint például a városi kezelésű villanyrendszer kiépítése tulajdonképpen ugyanannak a jelenségnek a két oldalát jelentették. Az urbanizációval összefüggő minden városi vagy magánszolgáltatás nemcsak szervesen kapcsolódott egymásba, de egyben a kor egyik legjövedelmezőbb befektetési területévé tudott válni.

1900-tól már jól érezhetővé vált az építési kedv megélénkülése. Ennek ellenére a város csaknem egész területét átfogó magánépítkezések teljes kibontakozására, igazi szinte átütő erejű fellendülésére még egy pár évig várni kellett. 1900 körül azonban ebben már egyre kevésbé a kellő kereslet vagy a szükséges tőke hiánya játszott közre, hanem inkább a vállalkozók, magánépítetők még tartózkodóbb magatartása, ami egyebek között a továbbra is drágának tartott banki hitelekkel volt összefüggésben. Ugyanakkor az okok nem feltétlenül csak gazdaságiak voltak. A századforduló előtti években, évtizedekben, Nagyváradon a banki hitelekből vagy családi tőkéből kifejezetten üzleti célból emelt különböző bérházépítkezéseket még igen kockázatosnak tartották. Ez a szemlélet egy ideig még 1900 után is éreztette hatását, annak ellenére, hogy a kereslet területén a helyzet már megváltozott. Az igazi fellendülés 1905–1907 körül következett be, s 1912–1913-ig töretlenül fennmaradt. A legmeghatározóbb éveket az 1909 és 1912 közé eső időszak jelentette s nemcsak azért, mert ezekben az években készült el a legtöbb

magántőkére – természetesen mindenekelőtt banki hitelekre – alapozott bérpalota és egyéb beruházás, hanem azért is, mivel a maga egészében ekkor teljesedett ki az a nagyváradi szecessziós építészet, melyet vidéken egyedülálló stílusgazdagság és változatosság jellemzett.

A nagy városi magánberuházások, bérházépítkezések ritmusa tehát a változó, egyre inkább kedvezőre forduló gazdasági-társadalmi környezet határozta meg. Ennek fényében nem meglepő, hogy a századforduló utáni egy, másfél évtizeddel egybevetve, az 1890-es években és az azt megelőző évtizedekben nagyobb volumenű, a város urbanizációs fejlődése szempontjából is jelentős változásokat hozó magánberuházásra, nagyobb bérházépítkezésre még jóval ritkábban került sor. Építkezések természetesen voltak, köztük bérházakat is emeltek, ám ezek amennyiben magánerebből készültek, leginkább kisebb méretű, városképileg kevésbé meghatározó épületeket jelentettek, vagy gyakran kifejezetten az építető által használt házak voltak. A legjelentősebb ebben az időszakban elkészült épületek leginkább különböző hagyományos egyházi, oktatási, kulturális vagy gazdasági szervezetek székházai voltak. Az 1890-es években emelt épületek közül ezekre jó példa a Kereskedelmi Csarnok 1893-ban emelt szép eklektikus stílusú Nagypiac téri épülete, a Bihar megyei Régészeti és Történelmi Egylet 1895-ben elkészült Schlauch tér (Petőfi park) melletti Múzeum épülete, valamint a Katolikus Kör 1896-ban felépített Apáca utcai székháza.

A korszakban velük egy időben elkészült állami vagy katonai intézményeknek helyt adó egyéb épületekkel együtt, ezek az új házak a város egyes pontjain komolyabb városképi változásokat is hoztak, márcsak azért is, mivel egy-egy új középület elkészülte minden esetben a körülötte lévő utcák, terek, parkok rendezését vonta maga után. Azonban mint láttuk, ekkor még javarészt hiányoztak a városi intézményeknek helyt adó korszerű középületek, de nagy befogadóképességű modern bérház is kevés volt,

s nemigen találkozhatunk egyéb kifejezetten befektetési, üzleti célból emelt épületekkel sem. Jellemző, hogy Vágó László építésznek a századforduló korabeli városról alkotott már korábban idézett véleményében minden dicséréte ellenére annak is hangot adott, hogy Nagyváradon más nagyvárosoktól eltérően mennyire ritkák a nagy magánépületek.²² Ez utóbbiak közé leginkább a Rimanóczy Szállót sorolhatjuk, valamint tulajdonképpen ilyennek kell tekintenünk a Pénzügyigazgatósági Palota 1895-ben elkészült épületét is, mivel azt az irgalmas rend építette s adta bérbe a pénzügyigazgatóságnak.²³

A Rimanóczy Szálló épületéről érdemes külön is néhány szót szólni, mivel ha a város, mindenekelőtt a belváros fejlődése és a magántőke kapcsolatáról van szó, ennek a háznak volt az adott korszakban a legnagyobb jelentősége. Az építető id. Rimanóczy Kálmán tulajdonában álló és az általa elkészített tervek szerint emelt szálloda Körös-partra néző épületét 1890-ben adták át, majd tíz év múlva a régi Magyar Királyhoz címzett kávéháznak is otthont adó épület lebontása után a Bémer tér felé bővítették.²⁴ A Rimanóczy, a korabeli Nagyvárad első modern szállodája volt s az épületet kiváló üzleti érzék hívta életre. Egyrészt az adott korszakban a már 40 ezer körüli lakosságú városnak szüksége volt egy, a kor minden kényelmét nyújtani tudó, igényesebb vendégfogadásra alkalmas nagy befogadóképességű szállodára. Másrészt nyilvánvaló, hogy sem a Körösre néző elrendezés, sem pedig a Bémer tér közvetlen közelsége nem volt véletlen. A hely tudatos megválasztásával az építető már illeszkedni kívánt a Bémer tér belvárosi ritmusához, növekvő forgalmához. Tette ezt annak ellenére, hogy mint láttuk, tíz évvel a színház felépítése előtt ez a tér még erősen kisvárosias jellegű volt, s épp ennek a szállodaépületnek az emelésével indult meg átalakulása. Az építető személye sem volt véletlen. Az idősebb és a századfordulón, századelőn apja építész munkáját folytató fiatalabb Rimanóczy Kálmán nemcsak általánosan elismert

szakmai tekintéllyel rendelkezett, de egyben jelentős befektethető vagyonnal is. Ugyanakkor id. Rimanóczy Kálmánra az üzleti érdekek mellett a korszakra már lassan kialakuló erős lokálpatrióta érzések is hatottak, vagyis tipikus példája volt annak, hogy az izmosodó polgárság fokozatosan milyen erősen kezdett kötődni saját városához. Nagyvárad építészeti emlékeiről írott könyvében Péter I. Zoltán is megjegyzi, hogy id. Rimanóczy Kálmánról azt tartották, hogy elsőként akart Nagyváradból modern várost faragni, ami abban is megnyilvánult, hogy halála után az épületet a városra hagyta.

A Rimanóczy Szálló olyan első fecské volt, ami nyarat csinált, vagyis ennek az épületnek az elkészültét később újabb magánereből emelt házak követték. Igaz, nem rögtön. A szálloda megépítése és a többi, 1900 körüli és az azt követő esztendőekben a környezetében elkészült különböző épületek között ugyan is viszonylag jelentős, mintegy 10–15 évnyi eltérés volt. Ennek okán a szálloda, mind keletkezésének formáját, mind pedig méreteit tekintve egy ideig még meglehetősen elszigetelt jelenség maradt, vagyis azt nem tekinthetjük a magántőkére alapozott építkezések fellendülése kezdetének.

1897 után a kezdő lökést már a közigazgatás adta meg s immár a város, valamint ezen belül mindig előnyt élvező belváros átfogóbb rendezésének, fejlesztésének akkor már formálódó koncepciója mentén. A belváros tekintetében a következő 10–15 évben az alapvető cél mindvégig ugyanaz maradt. A nagy városi építkezésekkel párhuzamosan ide a belvárosba vonzani a legmutatósbab egy- vagy többemeletes épületeket, melyek vagy reprezentatív bérpalotákat jelentettek, vagy olyan különböző építményeket, melyek a modern belvárosok számára legalább ennyire fontos különféle szolgáltatásokat nyújtottak (bankok, szállodák, kávéházak stb.). A város vezetésének szemében tehát a nagy magánberuházások feladata az volt, hogy kiegészítse, egységes és végleges formába öntse a belvárosfejlődés folyama-

tát, erősítse annak gazdasági, pénzügyi, kereskedelmi forgalmát, élénkítse társasági életét, s nem utolsó sorban természetesen, hogy véglegesen biztosítsa annak nagyvárosias arculatát. Ez a törekvés a korszak végére szinte teljes sikert hozott, ami- ben nyilvánvalóan nagy szerepet játszott a gazdasági fellendülés, de a végeredmény szempontjából legalább ennyire lényeges volt a városvezetés hozzájárulása is.

Ám a város vezetése és a magánépítkezések kapcsolata a századforduló után már nemcsak a belvárosra szorítkozott. Bár ennek a városirányításnak a szemében a belváros mindig előnyt élvezett, a magánépítkezések terén a külsőbb városrészeket sem hanyagolta el. A belsőbb és külsőbb városi területek magánépítkezéseinek elősegítésére, koordinálására, rendelkezésre álltak különféle adminisztratív eszközök, melyeket a város mostmár igyekezett a lehető legnagyobb mértékben ki is használni.

Már az 1890-es évek elején felmerült az újonnan épített emeletes házak állami adómentességének kérdése. A város 1900 őszén az illetékes minisztériumhoz kérvényt terjesztett fel, melyben egy 1896-ban született törvény alapján megkérte a magánépítetők által is már régen szorgalmazott állami adó alóli mentességet, Nagyvárad adott területein épülő új emeletes házaira.²⁵ A kérvény bepillantást enged a korabeli városvezetés azon szándékába, hogy mely városi területeket kívánta kiemelten kezelni. Természetesen ott szerepeltek a belvárosi területek (Bémer tér, Szent László tér, belső Fő utca), de elő kívánta segíteni a valamivel távolabbi Széchenyi tér, valamint a belvárosból kiinduló belső városi utcák (Apáca utca, Áldás utca, Nagy Körös utca, Nagy Teleki utca) és nem utolsó sorban a várost a vidékkel összekötő főbb utak (külső Fő utca, Sztaroveszky utca, Gillányi út) stb. fejlődését is.

A 20. század első évtizedének közepére, ahogy egyre inkább érzékelhetővé vált a magánépítkezések és ezen belül a bérházépítkezések kibontakozása, már egy átfogóbb szabályozási terv

kidolgozásához is hozzáálltak. 1906-ban elkészült a város módosított szabályrendelet-tervezete, mely már nemcsak követni, de adott városfejlesztési szempontok szerint irányítani, egységes mederbe terelni is kívánta a gyorsan és sokszor még spontán módon fejlődő magánépítkezéseket. A város kiadta az új jelzót: „csak emeletes házakat”. A szabályrendelet számos újszerű és valóban igen hasznos, még ma is érvényesnek tekinthető reformot kívánt bevezetni. Alapelvként abból indult ki, hogy a városnak korábban soha nem volt olyan komplex szabályozási elképzelése, mely lehetőséget biztosított volna az építkezések „kiszámított tervszerű alakítására”, meggátolta volna a rossz minőségű, rossz helyen fekvő, a közlekedést zavaró épületek megjelenését vagy szabálytalan vonalú utcák kialakulását. Most, a magánépítkezések fellendülésekor, számos régi földszintes vagy egyszintes öreg épület eltűnésekor, meg kívánta ragadni annak lehetőségét, hogy az elmúlt korok megannyi városépítészeti hibáit kikorrigálja, s hogy az új épületek már korszerű, új városfejlesztési szempontok szerint illeszkedjenek az egységesíteni kívánt városképbe.

A tervezett szabályrendelet számot vetett azokkal a lényegi változásokkal is, melyek a különböző városrészek helyzetében addigra már bekövetkeztek. Ezek alapján a várost négy különböző övezetre osztották fel. A felosztás természetesen már nem az egykor különálló városrészek régi közigazgatási határai mentén történt meg, hanem az egyes városi területeknek addigra már a város életében kialakult szerepe, jelentősége alapján. Az első övezetbe a belváros utcái és terei kerültek. Olaszi városrészen a Bémer tér és a belső Fő utca, míg Újvárosban a Szent László tér, a Nagyvásár tér, a Kossuth Lajos utca, Zöldfa utca, a Kapucinus utca, a Kert (Mezey Mihály) utca, valamint a belső Teleki utca. Ezen a területen a rendeletervezet szerint a továbbiakban tilos lett volna földszintes házakat építeni. A második övezetbe a tágabb belvárost övező városrészek kerültek, ahol ugyan már

lehetővé kívánták tenni földszintes házak emelését is, ám azok csakis zárt sorokban egymás mellé épülhettek a pontosan kijelölt utcafront vonala mentén. A harmadik csoportba a külvárosokat sorolták, s itt már nem kívánták kötelezővé tenni a zárt sorokban egymás mellé való építést, az utcavonalak figyelembe vételét viszont igen. Végül a negyedik övezetbe a külvárostól már teljesen eltérő jellemvonásokat mutató kertvárosokat sorolták.²⁶

Nagyvárad övezetekre való felosztásával az új építési szabályrendelet tervezete először tett „hivatalos” különbséget a város adott területei között s határozta meg pontosan a belváros fogalmát. A belváros utcáinak megállapításakor láthatóan nagy figyelem esett Újvárosra, ami azzal volt összefüggésben, hogy a gyorsan kiépülő belső Olaszi városrész rendezettségétől az egyelőre még elmaradt. Ugyanakkor a rendelet egyéb fontos urbanizációs probléma megoldását is elő kívánta segíteni. Példaként említhető, hogy a város meg kívánta tiltani gyárak vagy egyéb más ipari üzemek alapítását a polgári lakosság által lakott, vagy várhatóan beépített területeken. A lakott területeken addig folytatott ipari tevékenység „kitelepítésével” párhuzamosan, a cél egy külön gyárnegyed kialakítása volt, amely korszerűbb formában biztosította volna a városrészi szerepkörök elosztását. Összességét tekintve a szabályrendelet a várost a korábbiaknál jóval szélesebb jogosítványokkal kívánta felruházni a magánépítkezések ellenőrzése és koordinálása területén.

A többször módosított és 1912-ben elfogadott építési szabályrendelet a korábbi szabályozási elveket követve, megtartotta a város négyes beosztását. Igaz a szűkebb belvárost övező belső városrész területét kiterjesztették, amit a belváros 1906 utáni erőteljes terjeszkedése indokoltá is tett.

Az adminisztratív eszközökön túl a város leginkább a nagy közberuházásokkal járult hozzá az építkezési kedv erősödéséhez, s ezen belül a magánberuházások belvárosba „csalogatásá-

hoz”. Annak ellenére ugyanis, hogy a városvezetés fejlesztéspolitikájában részben önmaga is a tradíciókat követte, az addig hiányzó nagy városi középületek emelésével, a bennük működő közintézmények felállításával fel is erősítette az egyes kiemelten kezelt utcák és terek hagyományokban gyökerező jelentőségét. Ezáltal kijelölte azokat a városi tereket és élettereket, melyekhez immár a nagyobb magánberuházók is előszeretettel kapcsolódtak.

Nem véletlen tehát, hogy az 1900 után született nagy magánépítkezések egyik legfőbb területét a Bémer tér jelentette. 1902-től kezdődően egymás után tűntek el a térnek azok a régi házai melyeket a színház építésekor a város még meghagyott. A sort az Emke palota nyitotta meg melynek kapcsán 1902 októberében a Nagyvárad Napló már örömmel adta hírül, hogy: „A Bémer téri kis cukorpalota teljesen elkészült”.²⁷ A Sztarill Ferenc építész tervei alapján épített szecessziós stílusú palotát 1906-ban a Szalárdi utca irányában tovább bővítették, s ezáltal annak kiterjedése mintegy kétszeresére nőtt. A ház emeletein bérlakásokat alakítottak ki, a földszinten pedig elegáns kávéházat rendeztek be, melyről maga a ház a nevéet kapta. Az Emke palota a tér első nagy magánbefektetésként üzleti céllal épült bérpalotája volt, kávéháza viszont már nem, ugyanis akkor már vele átellenben a tér túlsó oldalán működött a Royal Kávéház. A kávéházat az 1900-ban a Bémer tér felé bővített Rimanóczy Szálló földszintjén nyitották meg, de hamarosan nemcsak a kávéháznak, de a szállodának is akadt méltó vetélytársa. 1904-re közvetlenül az Emke palota mellett felépült a Bémer tér és egyben Nagyvárad második modern szállodája, a Pannónia. A terveket Guttman József készítette s földszintjén megnyílt a tér újabb elegáns kávéháza, a Bihar Nagykávéház. A Pannónia Szállót nagyon szerették a váradiak s már építésekor azt írták róla, hogy: „A Bémer térnek valóságos ékessége, mely gyönyörűen fogja kiegészíteni azt a messziről feltűnő panorámát, melyet a Szigli-

geti Színház, kétoldalt pedig a Sztarill ház (Emke palota) és a Bazár épület varázsolnak Nagyvárad központjába”. Az építkezés teljes költsége a megvásárolt telekkel együtt mintegy félmillió koronát tett ki.²⁸

1905 körül tehát már nagyon erőteljesen kialakulóban volt a Bémer tér új arculata. Ha ezekhez az új épületekhez hozzátesszük a néhány évvel korábban emelt színház épületét, valamint a következő években elkészülő további bérpalotákat és bankszékházat, valamint 1906-tól a téren át a Szent László tér felé csilingelő vadonatúj villamosokat nem nehéz megértenünk azt a kiemelkedően fontos szerepet, amit ez a modern nagyvárosi belső élettér kapott a század eleji város mindennapjaiban.

Pedig 1905 tulajdonképpen csak a kezdetet jelentette. A színház, a szállodák, a kávéházak, vagy egyszerűen csak a közeli Fő utca egyre gazdagabb árukínálata olyan nagy forgalmat idézett elő, ami a legkételkedőbb befektetőt is meggyőzte a Bémer téri vagy ahhoz közeli beruházások jövedelmezőségéről. A különböző szolgáltatások egy helyen erőteljesen koncentráltan való jelentkezése tehát nagyon kedvezően hatott a belvárosi építkezésekre – és amint erről még lesz szó, a telekspekulációkra is természetesen – ami az 1912-ig tartó fellendülés időszakában a környék szinte valamennyi földszintes házát elsöpörte. Ami magát a Bémer teret illeti, a folytatást az 1905 körül épült Adorján Ármin bankár nevéhez fűződő két szecessziós bérpalota jelentette, melyek közül az elsőnek az építése már 1902-től megindult²⁹ a másodiké pedig 1903-ban³⁰, majd 1907-ben a Központi Takarékpénztár Pannónia Szálló melletti székháza. A székház terveire nyilvános pályázatot írtak ki és a 21 beérkezett pályaműből Rendes Vilmost megelőzve, ifj. Rimanóczy Kálmán terveit találták a legjobbnak.³¹ A Bémer téri építkezések sorát az 1910–1911 között épült Poynár-ház folytatta.

A Rimanóczy Szállóval szemben álló új Poynár-ház építésénél érdemes egy kicsit elidőzni, mivel ez a ház a századelő

Bémer téri nagy magánépítkezéseinek (egyik) állatorvosi lova volt. A régi rozoga Poynár-ház elbontása már régi terve volt a városnak. 1907 körül a színház épületét közvetlenül övező régi Bémer téri házak közül lényegében márcsak kettő maradt: a Poynár-ház és vele átellenben a Fő utca végében épült Kolozsvári-ház. Egyik régi épület sem illet már a tér új építésze-ti környezetébe, viszont a telkek értéke igen megnőtt. A Mészáros utcára épült régi földszintes Poynár-ház ugyan évente csak mintegy 9 ezer koronát jövedelmezett, de a telek ára már 220 ezer koronát tett ki.³² A telek felértékelődésében a tér fejlődésén túl fontos, közvetlen szerepet játszott a szomszédos Rimanóczy Szálló. A ház ugyanis igen rossz helyen feküdt, szinte belelógott a szálloda fordított L alakú épületének külső udvarába. Ezzel nemcsak megnehezítette a Körös-part irányából a Bémer térre való szabad kijutást, de lehetetlenné tette a Royal Kávéház kert-helyiségének bővítését is. A szálloda és a közkedvelt Bémer téri kávéház nagy forgalma miatt erre már nagy szükség lett volna, de ez megvalósíthatatlan volt, mivel ha azt a régi Poynár-házig kitölték volna, a gyalogosok legfeljebb az asztalokat kerülgetve juthattak volna ki a térre. A telek kisajátításának ötlete már 1900-ban felmerült, hiszen már akkor egyértelmű volt, hogy az épület egy olyan „ódon külsejű kis ház, mely már nem illik a fejlődő Fő-utcába”.³³ A tulajdonos maga is bővíteni akarta az épületet, ám a várható kisajátítás miatt a város akkor azt már nem engedélyezte, mivel ezzel nőtt volna annak értéke, vagyis magasabb kisajátítási összeget kellett volna kifizessen. A régi ház így a helyén maradt s 1906-ig nem is történt változás. 1906 márciusában Rimanóczy Kálmán javaslatot tett a városnak a ház és a telek egy részének kisajátítására. Mivel számára a 450 m-es teleknek csak a szálloda felé eső sarki, mintegy 150 m-nyi részére volt szüksége, így ennek mintegy 65 ezer koronányi kisajátítási összegéből 60 ezer koronát vállalt. A tárgyalások azonban hónapokon át húzódtak s csak az év októberében sikerült

megállapodni.³⁴ Időközben felmerült annak lehetősége is, hogy amennyiben a város a teljes telket kisajátítja, id. Rimanóczy Kálmán ide egy új kétemeletes palotát emeltet. Végül azonban erre nem került sor, mivel a megmaradt telekre 1910 és 1911 között az eredeti tulajdonos építette fel Sztarill Ferenc tervei alapján a maga háromszintes új bérpalotáját. A két ház mostmár harmonikusan megfér egymás mellett, a Mészáros utca kiegyenesítésével szabaddá tették a Bémer térre való kijutást, s a Royal Kávéház nyári teraszát is kibővítették és sátor tetővel látták el.

Mint minden rohamosan fejlődő korabeli nagyvárosban, a telekspekuláció tehát Nagyváradon is a nagy magánépítkezések kísérőjelensége volt. Nem volt ez másként a tulajdonképpen utolsó régi földszintes épület, az Áldás (akkor már Rimanóczy) utca és a Fő utca (akkor már Rákóczi út) találkozásánál fekvő Kolozsvári-ház esetében sem. Érdekes és egyben jellemző azonban, hogy a Poynár-házhoz hasonlóan végül itt sem adták el a telket, hanem az eredeti tulajdonos maga építkezett. Bármekkora is nőtt a telek értéke, egy új palota bérlakásai hosszabb távon is már biztosabb jövedelemmel kecsegtettek. Az új háromszintes épület terveit ismét Sztarill Ferenc készítette el. A Kolozsvári-ház 1912-re elkészült s a vele szemben épült Poynár-házzal együtt a két szecessziós bérpalota mostmár szép építészeti összhangban fogta egybe a Rimanóczy Szálló eklektikus tömbjét.

A Bémer tér kiépülése jól mutatta, hogy a városvezetés szándékának megfelelően, a nagy magánépítkezések pontosan követték a „hivatalos” városfejlesztési elképzeléseket. Tették ezt persze leginkább nem az adminisztratív döntések hatására, hanem jóval inkább annak az egyre intenzívebb belső városi forgalomnak és életnek a követéseként, melyet legalább annyira már a nagy városi fejlesztések idéztek elő, mint a korábbi történelmi hagyományok. Mindez természetes nem csak a Bémer tér esetében volt így, hanem a többi belvárosi területen is, min-

denekelőtt a Fő utca belső városi részének esetén, valamint részben a Szent László téren.

Nem vitás, hogy 1900 után a város vagyonos kereskedő és iparos nagypolgárságának szemében a Fő utcának a Sal Ferenc utcától a Bémer térig tartó belső szakaszán nemcsak érdemessé, de valahogy divattá is vált házat építtetni vagy lakást bérelni. Kevesebb mint tíz év alatt a Fő utca arculata jelentősen megváltozott, s a Bémer térhez hasonlóan a váradi szecessziós építészet igazi stílusparádéját mutatta – a szónak természetesen a legpozitívabb értelmében. Különbség ennek ellenére volt, de nem az építészeti arculatukban, hanem a város életében betöltött szerepükben. A Fő utca ugyanis olyan alapvetően egy korábbi eklektikus és egy későbbi szecessziós építészeti korszak eredményeként született terület volt, mely szinte kizárólag bérpalotáknak adott helyet. A századforduló, századelő időszakában, ahogy a különböző városrészek közötti szerepkörök egyre gyorsabb ütemben tisztultak, a belső Fő utcáról jelentős részben eltűntek a hagyományos intézmények. 1900 után itt már nem találkoztunk hivatali vagy katonai épületekkel, mint láttuk a Széchenyi Szálloda és az Apolló régi épületének átalakítása példáján, eltűnőfélben volt a hagyományos vendégforgalom is és nem utolsósorban a színház felépítésével a régi nyári színpör sorsa is megpecsételődött. Ezeket a szerepköröket a belvárosi szállodák, különféle kulturális, közigazgatási intézmények vették át és koncentrálták a város legbelsőbb területeire. Ugyanakkor a Fő utca belső szakaszán nemigen találkozhatunk kávéházakkal vagy bankokkal sem – ha csak nem számítjuk ide a közeli Széchenyi téri Osztrák-Magyar Bank székházát –, vagyis ez esetben is a szűkebb belváros vált meghatározóvá. A Fő utcának más szerepe volt, s mint arról korábban a Zöldfa utca kapcsán már volt szó, ez nem volt más, mint a kereskedelmi élet koncentrációja.

Az első világháború kitörésekor a Fő utcának az a belső része, melyet a városvezetés is kiemelten fejlesztett, vitathatatla-

nul Nagyvárad legfontosabb kereskedelmi utcájává vált, s ez nyilvánvalóan nagyban elősegítette és erősítette a nagyarányú magánépítkezéseket. Az építetők, tervezők nevei ismerősek s jól rávilágítanak arra a szerteágazó gazdasági-, társadalmi szerepre, amit ezek a nagypolgári családok vittek a század eleji város életében. Az adott korszakban itt emelt épületek közül kiemelkedik az 1905-ben ifj. Rimanóczy Kálmán tervei szerint felépült Moskovits-palota, az 1908–1909 között Komor Marcell és Jakab Dezső által tervezett Stern-palota, az 1909 után épült id. Rimanóczy Kálmán palotája, Weiszlovits Lajos 1911 körül emelt kétemeletes bérpalotája, valamint az Orsolya Szüzek 1906 után Sztarill Ferenc tervei szerint felépített háza.

Az Orsolya Szüzek bérpalotájánál ismét érdemes egy pár gondolat erejéig megállnunk, mivel a század eleji nagy bérházépítkezések egy újabb érdekes vonására mutat rá. 1906 elején Pataky Philoména Mária, az Orsolya Szüzek főnöknője bejelentette, hogy a Fő utca és a Nagysándor József utca találkozásánál lévő telekre, az addig ott álló földszintes lelkészlak elbontása után egy nagyméretű kétemeletes palotát kívánnak emelni. A gyönyörű szecessziós ház terveit Sztarill Ferenc készítette el.³⁵ Az építkezés annyiban érdekes, hogy kiválóan érzékelteti azt a folyamatot, hogy a századforduló után fellendülő bérházépítkezésekbe nem csak a magánszemélyek vagy – mint arról az Apolló-palota kapcsán már volt szó – a város kapcsolódott be, hanem tulajdonképpen mindenki, akinek erre lehetősége volt. Köztük olyanok is, akiket ugyan nem kifejezetten vállalkozói, üzleti célok hívtak életre, viszont ekkor már jól ki tudták aknázni, hogy olyan belső városi telkekkel rendelkeztek, amelyeket könnyen fel lehetett használni építkezési célokra.³⁶

Ami a Szent László teret illeti, itt kétségtelenül a legjelentősebb magánberuházás a Fekete Sas volt, amiről annak a városvezetés fejlesztéspolitikájához való szoros kapcsolódása miatt feljebb már esett szó. A másik jelentős magánberuházásként

emelt épület az 1910 és 1911 között Vágó József és Vágó László által tervezett szecessziós Moskovits-palota volt. Az építkezések ellenére a Szent László téren kevesebb századelőn épült bérpalotával vagy egyéb új magánépítménnyel találkozunk. Ennek egyébként nemcsak az volt az oka, hogy a város 1900 után erőteljesebben a bal parti belvárosra figyelt, hanem az is, hogy ennek következtében itt jóval kevésbé változtak meg a tradicionális szerepkörök. A két fő belvárosi tér eltérő szerepére és arculatára jól világít rá, hogy egyrészt a Szent László tér építészeti arculata továbbra is erőteljesen magánviselte a korábban kialakult, 18–19. századi építészeti hagyományokat és funkciókat, másrészt Olaszival ellentétben, Újvárosban nem egy térre vagy utcára koncentrálódtak az építkezések, hanem szétszórtabban szinte „találomra” a környező területeken is inkább megjelentek.

Ám akár a belvárost nézzük, akár az azt övező utcákat és tereket, a 20. század első évtizedének közepétől, második felétől már mindenütt a szecessziós építészet gazdag burjánzásával találkozunk. A monumentálisabb magánépületek mögött a korabeli Nagyvárad gazdasági-társadalmi elitjét láthatjuk, s szinte magán az építetőkön lemérhető ennek a korabeli polgári elitnek a rétegződése. A nagy kereskedő, iparos és bankár családok (Moskovits, Ullmann, Roth, Deutsch, Andrányi, Stern, Darvas, Weiszlovits, Adorján, Füschl, Sonnenfeld stb.) mellett ott találjuk a kor neves nagyváradai építészeit (Rimanóczy, Rendes, Sztarill, Guttman), vagy egyes nemesi családjait (Gerliczy, Darvasy, Poinár). 1904–1905-től kezdve, de leginkább 1909 és 1912 között azonban már nemcsak ez a vagyonos nagypolgárság kapcsolódott be a magánépítkezésekbe, hanem egy sor szerényebb vagyonnal és tőkével rendelkező polgári család (magánvállalkozók, tisztviselők, kereskedők stb.) döntött az ilyen befektetés mellett. Ugyanakkor ami legalább ennyire fontos volt, ezek a házak már nem csak kifejezetten a belvárosban épültek, hanem az abból kiágazó utcákon és kapcsolódó tere-

ken. Mostmár időrendi sorrendben haladva az Újvárosban emelt korabeli jelentősebb házak közül megemlíthető a Nagypiac tér és a Kossuth Lajos utca sarkán 1904-ben emelt Füschl-palota, a Teleki utcán 1909-ben épült Nemes-ház, az ugyancsak a Teleki utcán 1910-ben elkészült Konrád-ház, a Pavel utcán 1910-ben emelt Ertler-ház, a Vámház és a Kert utca találkozásánál 1910-ben épített Bleyer-ház, a Zöldfa utcára néző 1912-ben elkészült Roth-ház, a Nagypiac térre 1912-ben felépített Andrányi Gusztáv-ház s végül, de nem utolsósorban az egyik legjelentősebb korabeli szecessziós bérpalota, a Nagypiac téren 1913-ban emelt monumentális Ullman-palota stb. Olasziban a jelentősebb ekkor emelt házak közül megemlíthető a külső Fő utcán 1909-ben emelt Gerliczy-, valamint az 1910-ben épült Darvasy-palota, a Millenniumi sétányra néző 1911-ben elkészült Markovits–Metizer-ház vagy az 1912-ben épült Apáca utcai Sonnenfeld bérpalota stb.³⁷

Az említett házak kivétel nélkül a szecesszió különböző irányzatainak stílusában épültek s tekintélyes számú új bérlakásnak adtak otthont. Ám 1910 körül ezek márcsak a jéghegy csúcsát jelentették. Az építkezési kedv valóban nagyon megnőtt s mostmár a város szinte teljes területét átfogta. A változás nagyon jól érzékelhetővé vált. Már 1902-ben is megállapíthatta a figyelmesebb szemlélő, hogy: „az olyan régen szunnyadó építkezési kedv ébredezni kezd városunkban”³⁸, s alig három évvel később ennek már „hihetetlen fellendüléséről” lehetett olvasni. 1906-ban már örömmel állapították meg, hogy: „A Városi Tanács előtt halomszámra fekszenek az építési engedélyek iránti kérelmek. Alig van nap, amikor építkezést ne jelentenének be a városnál.”³⁹, s 1910-ben már az is egyértelműen lemérhető volt, hogy: „Hat évvel ezelőtt indult meg Nagyváradon a magánépítkezés abban a nagy mértékben, amely miatt a hat évvel ezelőtti Nagyvárad úgyszólván teljesen eltűnt a föld színéről.”⁴⁰

Ha ebben a megállapításban természetesen jó adag túlzás is volt, az nem lehetett kétséges, hogy a magánépítések terén a

korábbi helyzet városszerte gyökeresen megváltozott s ezt mutatták a számok is. A sokféle itt idézhető korabeli statisztikai adat közül talán kettőt érdemes megemlíteni. 1900 és 1910 között a város lakóházainak száma mintegy 3 600-ról több mint 5 600-ra, majd 1913-ban, több mint 6 ezer fölé emelkedett, azaz kevesebb mint tizenöt év alatt csaknem megduplázódott.⁴¹ Ezen belül például csak 1910 első tíz hónapjában 270 különböző nagyságú ház épült meg vagy állt kivitelezés alatt a város szinte minden pontján.⁴² Ugyancsak a bérházak, bérlakások számának gyorsuló növekedését mutatta a városi költségvetéshez befolyó bérházadó összege, ami csak 1902 és 1906 között 400 ezerről több mintegy 500 ezer koronára nőtt.⁴³ Ez utóbbiról Lukács Ödön pénzügyi tanácsos már azt jelenthette, hogy a növekedés olyan gyors, hogy arra „nincs példa a vidéki városok fejlődésében”.⁴⁴

A kereslet és a kínálat egymást serkentő, növekedést előidéző folyamata éveken át töretlen maradt, s ennek messze nemcsak urbanizációs kihatásai voltak. A Nagyváradi Kereskedelmi és Iparkamara 1903. évi jelentése már arról számolt be, hogy: „A Kamara székhelyén örvendetesen megindult építkezés némi lendületet adott a szakmába vágó iparok forgalmának.”⁴⁵ S az 1911. évi jelentés már jól rámutatott az akkor fellendülése teljében lévő építőipar általános gazdasági jelentőségére is megállapítva, hogy: „A legtöbb hitelt az építőipar s az ezzel összefüggő iparágak igényelték”.⁴⁶ Az urbanizációnak a város gazdasági és ezen belül ipari fejlődésére gyakorolt hatása ugyan nem tartozik szorosan a tárgyalt témához, ám a kitérő mégis fontos, mert jól rámutat arra a szerteágazó kapcsolatrendszerre, ami a város százzadeleji páratlan általános fejlődését előidézte.

Visszatérve a magánépítkezésekre, nem kétséges, hogy ezek a nagyarányú építkezések jelentős változást hoztak a város lakásviszonyaiban, de a fejlődés nem volt mentes a negatív kísérőjelenségektől sem. Gondolhatunk itt a telekspekulációkra, de

más jelentős problémák is adódtak. A nagyarányú városi és a magánberuházások hatására gyorsan fejlődő belváros komoly belső lakosságmozgást idézett elő, ami önmagában pozitív jelenség volt. Már az évtized közepén jól megfigyelhetővé vált, hogy a külsőbb városrészek irányából aki csak tehette, még nagyobb anyagi áldozatok árán is, ezekbe a belvárosi területekre költözött, mindenekelőtt a Fő utcán és a Bémer téren igyekezett magának lakást szerezni. Ezekben az években nemegyszer már az is előfordult, hogy a még el sem készült bérházak lakásait már előre kiadták. A nagyon magas kereslet minden pozitívuma ellenére több komoly problémát idézett elő. Először is számos egyéb spekulatív üzletnek nyitott lehetőséget. A problémára jól mutat rá a Kereskedelmi és Iparkamara már említett 1911. évi jelentésében található megállapítás, ami hangot adva a korabeli város egyik legjelentősebb hitelkibocsátójának, a Nagyváradai Takarékpénztár aggodalmainak így fogalmazott: „A nagy pénzbőség túlkapásokra adott alkalmat – az ingatlanforgalom és építési kedv soha nem látott arányokat öltöttek. Egész gyenge, alig néhány ezer koronával bíró emberek 100 ezer koronás vételekbe bocsátkoznak. ... Sokszor megtörtént, hogy nem azt nézte a vevő mi az ingatlan eladási értéke, hanem csak azt mennyire lehetne a házbéreket felszórfolni.”⁴⁷ A lakások bérleti díjának aránytalan emelése, amelyet a korabeli köznyelv „stájgerolásnak” nevezett, mindenekelőtt a befektetett tőke származásával volt szoros összefüggésben. A sokszor kevés magántőkével rendelkező építtető a hitel felvételekor komolyabb anyagi kockázatot vállalt, s nemcsak minél hamarabb látni szerette volna a befektetett tőke megtérülését, de minél nagyobb nyereséget is megpróbált kicsikarni. Ezzel magyarázható, hogy az építtető háztulajdonos, gyakran évi bérleti díjként igen magas összeget, a befektetett tőke mintegy 6 százalékát kérte a bérlőktől. Ennek ellenére a korabeli leírások szerint az új házakat szinte „megrohanták a lakáskeresők”, ami ha megint csak túlzásnak tűnik az

bizonyos, hogy a magas lakbérek nem vetették vissza a keresletet.

A másik jelentős probléma szintén a kereslettel és a magas lakbédíjakkal volt összefüggésben, de már nem a belvárost, hanem a külvárosokat érintette. A nagyarányú beköltözések hatására a külvárosokban számos üres lakás maradt annak ellenére, hogy itt a város lakosságának mintegy fele élt, nagy zsúfoltságban és a belvárossal összehasonlíthatatlanabban rosszabb körülmények között. Ráadásul számuk a betelepülések hatására folyamatosan emelkedett. Egyes kimutatások szerint 1906-ban már mintegy 400 üres lakás volt Nagyváradon, míg az ebben az évben a városi adóhivatal által készített kimutatás szerint a nagy kereslet ellenére 200 lakás állt üresen és ennek 80 százaléka a külvárosban.⁴⁸ A kimutatás komoly szociális és lakhatási gondokat takart. A belváros kiépülése és a nagyarányú beköltözés hatásaként, a külvárosokban korábban meglévő lakáskereslet visszaesett. Az elköltözött lakásai azonban már nehezen voltak értékesíthetőek, mivel aki meg tudta volna fizetni az itt is magas lakbéréket, már nem költözött ide, s azoknak akik itt még mindig szívesen béreltek volna lakást, az alig volt megfizethető. Az új belvárosi bérlakásokhoz képest egyébként természetesen jóval rosszabb minőségű és egészségtelenebb lakások egy része így üresen maradt, miközben maguk a külvárosok zsúfoltak és jóval kevésbé rendezettek maradtak.

További gondot jelentett, hogy a belsőbb városrészekben épült lakások vagy nem pontosan követték az igényeket, vagy egyszerűen továbbra sem volt elegendő belőlük. 1910 körül már megállapíthatóvá vált, hogy: „Nagyvárad lakosságának fejlődése nem áll teljesen arányban az építkezés fejlődésével s a túlprodukciónémely tekintetben már most is észlelhető.”⁴⁹ A magas kereslet és az új bérlakások, bérlakások túltermelése közötti ellentmondás csak látszólagos. Új bérlakásokra ugyanis folyamatosan nagyon magas igény mutatkozott, de már nem volt mind-

egy, hogy milyenre. Ahogy a tőkeképződés útjánál is láttuk, a századelő általános gazdasági fejlődésének következményeként a vagyonosodás folyamata a nagypolgárság mellett egyre tekintélyesebb számú alsóbb polgári rétegeket is elért. A kisebb nagyobb magánvagyonok kialakulása ez esetben is jelentősen növelte a kényelmesebb, korszerűbb lakások iránti igényeket. Ám ez az egyre szélesedő, számában is gyorsan növekvő városi középosztály nyilvánvalóan nem igényelte a hatalmas 5–6 szobás vagy még nagyobb lakásokat, hanem sokkal inkább a kisebb és olcsóbb három szoba körüli bérlakásokat kereste. Ilyenek természetesen épültek, de az igények ezeket jóval meghaladták.

A következmény a magánbefektetések egy addig nem gyakori útjának kialakulása volt, ami életre hívta a századeleji magánépítkezések egy újabb formáját, a kertvárosokat. A nagyváradi gazdasági-társadalmi fejlődés és urbanizáció csúcseveinek számító 1907 és 1913 közé eső időszakában a vállalkozók, befektetők egyre több esetben vásárolták fel üzleti céllal a város szabad területeit. Ezeket a hol belsőbb, hol pedig külsőbb városi területre eső telkeket a korábbi évtizedekben általában mezőgazdasági vagy ipari célra használták, ám 1910 körül már teljesen megváltozott a jelentőségük. Egyrészt ezek a területek az ipar és a gazdaság fejlődésével elvesztették korábbi szerepüket, másrészt a belváros kifejlődésével, a különböző kommunális szolgáltatások kiépítésével gyorsan felszökött az értékük. A kínáló vállalkozói lehetőségek felismeréséhez nem kellett különösebb fantázia. A terület tulajdonosa vagy vásárlója felparcelláztatta a területet, majd ezt követően saját költségén bevezetette az ivóvizet, az elektromos áramot és valamennyi olyan szolgáltatást, amit ez a lakást vagy építési telket kereső városi középosztály már elvárt új otthonától. Ezt követően ezeket a teljesen közművesített városi telkeket a vállalkozó vagy eladta vagy pedig bérbbe adta új családi házak építésének céljára.

Az így született új kis városrészek (az ún. Hegyen, a Debreceni és a Püspöki országút mentén, a vasútállomás környékén

stb.), nemcsak a belvárostól különböztek, de a külvárosoktól is. Lakosságuk az előbbieknél általában szegényebb, az utóbbiaknál viszont tehetősebb családokból állt. A kertvárosok a külvárosoknál jóval rendezettebbek voltak, s bár városképi, városszerkezeti szerepük természetesen jóval csekélyebb volt, mint a belvárosi nagy magánépületeké, nem biztosítottak rosszabb lakhatási feltételeket. Arról nem is szólva, hogy ezek az új kis városnegyedek nem maradtak elszigeteltek, mivel a tömegközlekedés kiépülésével könnyen kapcsolódhattak akár a legbelsőbb városrészekhez is.

A múlt századelő nagy magánépítkezéseit a különböző rendeltetésű magánintézmények 1900 és 1914 között épített székházainak bemutatásával zárhatjuk. Az 1900 után bekövetkezett gazdasági-társadalmi változások ez esetben is jól lemérhetőek voltak. A korábban épült, zömmel állami, katonai és különböző tradicionális egyházi, oktatási, kulturális vagy gazdasági szervezetek középületeivel ellentétben, 1900 után a legmeghatározóbb új középületeket a városi intézmények székházai mellett már a Nagyváradon és a hozzá kapcsolódó régióban kibontakozó gazdasági és polgári fejlődéshez kötődő intézmények és szakmai szervezetek székházai jelentették. Ám az 1900 utáni változásokra jellemző módon, a legjelentősebb csoportot már a város fejlődésének pénzügyi motorját jelentő nagy bankok, takarékpénztárak új, nagyrészt szecessziós stílusban épült székházai képviselték. Természetesen az sem meglepő, hogy ezek az új középületek, vagy a legszűkebb belvárosban épültek vagy annak közvetlen közelében, valamint, hogy kivétel nélkül a magánépítkezések kiteljesedésének 1907 és 1913 közé eső időszakában készültek el. Ami a pénzügyi intézetek új székhelyeit illeti, a sort a Központi Takarékpénztár 1907-ben a Bémer téren emelt már említett épülete nyitotta meg, majd 1909 és 1910 között a Bihar megyei Takarékpénztár Kossuth Lajos utcai székháza folytatta.

Az 1911 és 1912 között, az Áldás (Rimanóczy) utcán emelt Nagyváradi Agrár Takarékpénztár székháza külön is figyelmet érdemel, mivel a Mende Valér építész által tervezett ház nemcsak a banknak adott otthont, hanem bérlakásokat is kialakítottak benne. A kettő ötvözése egy, az adott korszakra nagyon jellemző megoldás volt. A gazdasági fellendülés legsikeresebb éveiben a legjelentősebb nagyváradi bankok ugyanis már nemcsak különböző hitelek kihelyezésével kapcsolódtak a város gazdaságához, hanem akár mint alapító tulajdonosok, akár mint részvényesek közvetlenül is részt vettek különböző gazdasági vállalkozásokban. Bár ez a tőkekihelyezési forma leginkább az ipar területén terjedt el, mint látjuk a bérházépítkezések terén is találkozhatunk vele.

Az utolsó jelentős bankszékház 1913-ra épült fel a Széchenyi téren. Az Osztrák–Magyar Bank már szintén említett új épületéről volt szó, mely a többitől eltérően eklektikus stílusban épült.

A különböző nem pénzügyi szervezetek ebben a korban emelt székházait tekintve, többek között megemlíthető az 1909-ben a Széchenyi térre épült Ügyvédi Kamara új, kétemeletes szecessziós stílusú székháza, valamint a Kereskedelmi és Iparkamara 1908-ban a belső Teleki utcán emelt új otthona. A nagyváradi bankrendszer 1900 után bekövetkezett gyors fejlődéséről, növekvő regionális szerepéről már esett szó, ám ezt a folyamatot a Kereskedelmi és Iparkamara fejlődése is jól mutatta. Az 1892-ben a Debreceni Kereskedelmi és Iparkamaráról leváló nagyváradi kamara, alapításának évében az ország még egyik legszerényebb ilyen típusú szakmai szervezete volt. 1900 után ezen a téren is jelentős fejlődés következett be. A kamara egyre jobban beépült a város és a régió gazdasági életébe, ami többek között dinamikusan növekvő vagyonán is lemérhető volt.⁵⁰ A Nagyváradi Kereskedelmi és Iparkamara egyre nagyobb ügyforgalmat bonyolított le – 1912-ben már több 5 ezer különféle gazdasági kérdésben és ügyben járt el –, feladatai, tevékenység-

gei egyre szélesebb téren jelentkeztek. Mindezek hatására 1906-ban döntés született egy új, korszerű, a növekvő ügyfélforgalom számára alkalmas székház építéséről. A Kamara 36 ezer koronáért megvásárolta Moskovits Mór Teleki utcai telkét, majd kölcsönt vett fel és 160 ezer koronában megállapítva az építési költségeket, tervpályázatot írt ki.⁵¹ A beérkezett tíz pályamű közül Schiller Jenő pozsonyi és Rendes Vilmos nagyváradi építésszek munkáit megelőzve, Komor Marcell és Jakab Dezső „Székházunk” jeligéjű munkáját tartották a legjobbnak, mivel annak „alaprajzi elhelyezése művészi érzékre, és a részletes besztás, modern kezelésre vall”.⁵² Az épület emelésére ezt követően, valószínűleg 1908-ig került sor.⁵³

A nagy városi közberuházások által jelentős mértékben meghatározott és 1900 után a városi közigazgatás által is már erőteljesen ösztönzött nagy magánberuházásoknak, magánépítéseknek rendkívül fontos szerepe volt Nagyvárad városképi nagykorúsodásában. Ez a fejlődési folyamat a város addigi történetében a maga nemében páratlan volt. Nemcsak azért, ami épült, hanem azért is, mert nagyrészüik történeti szempontból szinte hihetetlenül rövid, alig tízéves időszakban készült el, de azért is, mert szerencsésebb helyzetben mindez nagy valószínűséggel nem szakadt volna meg. Bár a mi lett volna ha – kérdésének feltevése természetesen nem helytálló, mégis látva a korabeli városi vagy magánépítetők elszántságát, töretlen városfejlesztési ambícióit nem tűnik teljesen lehetetlennek, hogyha a változások tíz vagy tizenöt évvel később következtek volna be, ma már nemcsak a színházról vagy a Fő utcai, Bémer téri gyönyörű szecessziós épületekről számolhatnánk be, hanem a belváros modern vásárcsarnokairól, a nagyváradi kultúrpalota impozáns épületéről és ki tudja még milyen más korabeli építészeti alkotásról. Ám a századforduló korabeli város természetesen egy egyszeri és megismételhetetlen történelmi helyzet és fejlődés eredménye volt, s ennek megváltozása törvényszerűen vont maga után az

addigi fejlődés drasztikus megszakadását és mindazt a változást, amit ez a város 1920 és főleg amit 1945 után megélt. A történeti jelző többszörös használata tehát nem túlzás, még akkor sem, ha természetesen ezek a magánépítkezések sem változtatták meg teljesen a város addigi arculatát, s ahogy a külvárosok és a belváros kiáltó ellentéte mutatta, nem is oldották meg valamennyi súlyos problémáját.

Mégis nehéz volna nem észrevenni a korszak napjainkig kiható egyedülálló jelentőségét. Hiszen ezek a nagy magánberuházások épp kései megindulásuk, de akkor páratlan ütemű kibontakozásuk miatt olyan városképet hívtak életre, melynek ma is egyik legmeghatározóbb vonása a szecessziós építészet rendkívüli gazdagsága. A korabeli város már erős lokálpatrióta érzésű polgársága ezzel tisztában is volt, s büszkén tekintett az ő „Pece-parti Párisára.”

A Sas palota

A Rimanóczy Szálló Bémer téri homlokzata

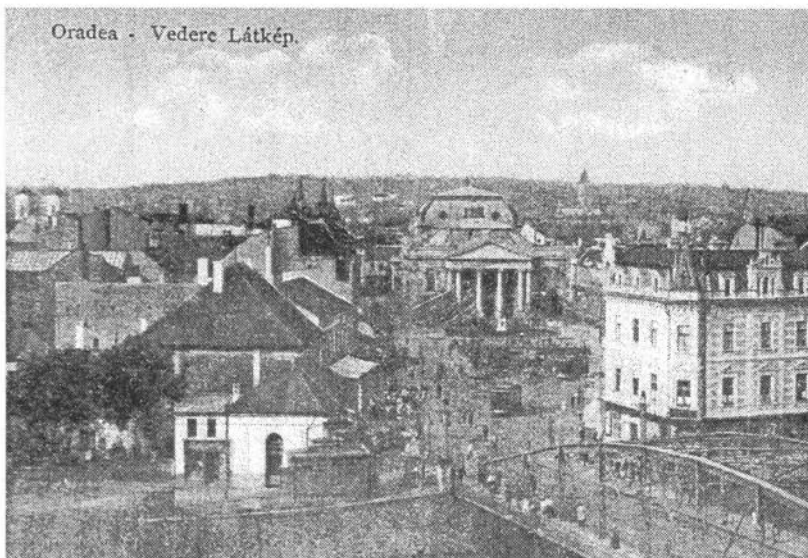
Bémer tér, balra a Pannónia Szálló, jobbra az EMKE-palota

Az EMKE-palota és kávéház

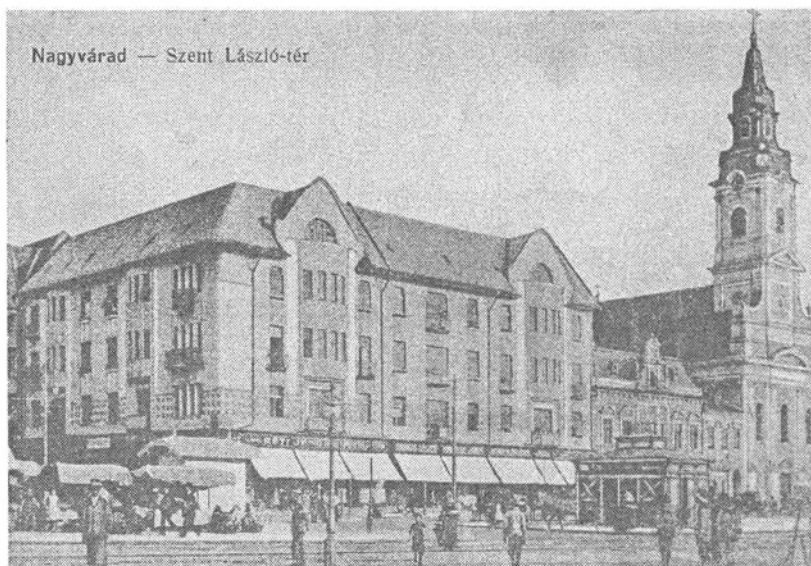
A Bémer tér

A Bémer tér és csilingelő villamosai

A Fő utcai
Moskovits-palota

A Szent László téri Moskovits-palota

A Gerliczy-palota

Jegyzetek

¹ Fleisz János: Város kinek nem látni mását... 82. old.

² Katus László: Magyarország... in. Magyarország története (1890–1918), 7/1 kötet ... 369. old.

³ Berend T. Iván–Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században, Bp. 1976., 97–98. old.

⁴ M.S.É. 1895. 302. old., M.S.E., 1910., 278. old.

⁵ M.S.É. 1893. 311. old., M.S.E., 1910., 279. old.

⁶ M.S.E. 1910. 280. old.

⁷ A legtöbb ilyen jellegű befektetéssel a Központi Takarékpénztár rendelkezett, amely többek között részt vállalt a Székelyhídi Népbank, a Komádi Kereskedelmi és Agrárhitelintézet, valamint a Tenkei Takarékpénztár megalapításában, de jelen volt a Kolozsvári Polgári Takarékpénztár létrehozásakor is.

⁸ A folyamatra jellemző, hogy már 1897-ben is a nagyváradai bankokban elhelyezett betétek mintegy 60%-a 500 forint alatt maradt, s az 500 és 1000 forint közötti nagyobb összegű betétek mindössze 12%-ot értek el.

⁹ M.S.É. 1900., 287. old., M.S.E. 1910., 318. old.

¹⁰ uo.

¹¹ M.S.É. 1910., 328. old.

¹² uo. 294. old.

¹³ Gyimesi Sándor: Magyar gazdaságtörténet 1848-ig, Bp. 1977, 184. old.

¹⁴ M.S.É. 1893. 27–28. old.

¹⁵ uo.

¹⁶ uo.

¹⁷ M.S.É. 1910. 12. old.

¹⁸ 1910-re Temesvár lakossága 72 555 főre, Debrecené pedig 92 729 főre növekedett.

¹⁹ A nagyváradai Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a kerületét képező Biharmegye és Nagyvárad thj. felruházott város törvényhatóságoknak közgazdasági viszonyairól az 1892. évben, Láng József és társa Könyvnyomdája, 1893, 13. old.

²⁰ uo. 14. old.

²¹ M.S.É. 1910., 13. old.

²² Nagyváradai Napló, 1900. augusztus 11

²³ Péter I. Zoltán: Nagyvárad építészeti emlékei a barokktól a szecesszióig ... 170. old.

²⁴ uo. 203. old.

²⁵ Bár magának a törvénynek a szövege természetesen már korábban is

ismert volt Nagyváradon, mindeddig ennek előnyeit nem lehetett kihasználni mivel a kérvényhez az érintett utcák rendezésének részleges tervét kellett csatolni.

²⁶ Nagyváradai Napló, 1906. október 30.

²⁷ uo. 1902. október 12.

²⁸ uo. 1903. augusztus 30.

²⁹ uo. 1902. augusztus 8.

³⁰ uo. 1905. március 27.

³¹ uo. 1906. november 6.

³² uo. 1906. június 6.

³³ uo. 1900. február 27.

³⁴ uo. 1906. október 18.

³⁵ uo. 1906. március 14.

³⁶ A ház a második világháborúban a mellette álló Szent István-palotával együtt sajnos elpusztult.

³⁷ Péter I. Zoltán nyomán

³⁸ Nagyváradai Napló, 1902. augusztus 8.

³⁹ uo. 1906. április 19.

⁴⁰ uo. 1910. november 20.

⁴¹ Fleisz János: Város kinek nem látni mását... 83. old.

⁴² Nagyváradai Napló, 1910. október 23.

⁴³ uo. 1906. december 2.

⁴⁴ uo.

⁴⁵ A nagyváradai Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1903. évben, Nagyvárad, Lászký Ármin Könyvnyomdája, 1904, 54. old.

⁴⁶ A nagyváradai Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1911. évben, Nagyvárad, Lászký Ármin Könyvnyomdája, 1912., 66. old.

⁴⁷ uo.

⁴⁸ Nagyváradai Napló, 1906. november 21.

⁴⁹ uo. 1910. október 23.

⁵⁰ A századforduló évében a Kamara vagyona még mindössze valamivel több mint 34 ezer korona volt, de 1907-ben már mintegy 230 ezer, majd 1913-ban közel 300 ezer korona. A változásokat jól mutatta, hogy ezen a téren az ország 17 Kereskedelmi és Iparkamarájából 1900-ban a váradí mégcsak a 16. volt, 1907-ben, illetve 1912-ben viszont már az 5. helyre lépett előre.

⁵¹ Nagyváradai Napló, 1906. május 18.

⁵² uo. 1906. július 3.

⁵³ Péter I. Zoltán: Nagyvárad építészeti emlékei ... 143. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Berend T. Iván–Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században, Bp. 1976.

Bihar-Biharmegye, Oradea-Nagyvárad kultúrtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve, Sonnenfeld Kiadó, Nagyvárad 1933–1937.

Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1994.

Fleisz János: Város kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában. BN. Kiadó. Nagyvárad, 1996.

Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete, Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

Hanák Péter: A kert és a műhely. Balassi Kiadó, Budapest, 1999.

Heckenast Gusztáv: A Habsburgok gazdaságpolitikája a 17–18. században. Akaprint nyomdaipari Kft. Budapest, 1991.

Indig Ottó: A nagyváradai színészet másfél évszázada (1798–1944). Kriterion Könyvkiadó Bukarest, 1994.

Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2002.

Kelemen Lajos: Várad színészete. Literator Kiadó–Charta Kiadó. Nagyvárad, 1997.

Kőszeghy József: Nagyvárad város köztisztviselői és közműveiről, Nagyvárad, 1913

Lakos Lajos: Nagy-Várad múltja és jelenéből. Nagyvárad, 1904.

Liviu Borcea–Mihai Apan: Istoria tramvaiului din Oradea. Nagyvárad, 1996.

Magyarország története 1790–1848, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

Magyarország története 1890–1918. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században. I–II. kötet. Dico-Újmandátum Kiadó, Budapest, 2004.

Nagy Béla: Színház születik. Bihari Napló Kiadó, Nagyvárad, 1998., 8. old.

A Nagyvárad Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a területét képező Biharmegye és Nagyvárad thj. Felruházott város törvényhatóságoknak közgazdasági viszonyairól az 1892. évben. Láng József és társa Könyvnyomdája. Nagyvárad 1892.

A nagyvárad Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1903. évben, Nagyvárad, Lászký Ármín Könyvnyomdája, 1904.

A nagyváradai Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1911. évben, Nagyvárad, Lászkó Árpád Könyvnyomdája, 1912.

Péter I. Zoltán: Nagyvárad építészeti emlékei a barokktól a szecesszióig. Convex Rt., Nagyvárad, 1998.

Thring Gusztáv: A magyar városok statisztikai évkönyve, Budapest, 1912.

TARTALOM

Bevezető	5
A polgármesterek	8
A nagyberuházások	22
A kezdet lendülete	22
A város közművesítése	54
Nagyvárad villamosítása	65
A város házai	86
Utcák, terek, életterek	115
Városfejlődés a magántőke jegyében	135
Felhasznált irodalom	171

A Partiumi füzetek kiskönyv-sorozatában eddig megjelent munkák:

1. Borbély Gábor – Csernák Béla: **Bihar**
2. Kordics Imre: **Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben**
3. Péter I. Zoltán: **Félicsfürdő**
4. Dánielisz Endre: **Nagyszalonta – városismertető**
5. Benedek Zoltán: **Nagykároly – református templom**
6. Bessenyei István: **Sarmaság**
7. **Hol sírjaink domborulnak – partiumi temetők** (gyűjteményes kötet)
8. Major Miklós: **Szilágyság – tájak, műemlékek, emlékhelyek**
9. Dukrét Géza – Péter I. Zoltán: **Püspökfürdő**
10. Dánielisz Endre: **„Csonkatorony nyúlik a felhőbe...”**
11. Bunyitay Vince – Fodor József: **Székesegyházi Bazilika – Nagyvárad**
12. Alexandru Pop: **Varadinum – a vizek határolta város és vár**
13. **A szabadságharc zászlaja alatt** (gyűjteményes kötet)
14. Jancsó Árpád: **Rajtuk taposunk – A Bánság útjai a 19. században**
15. Kupán Árpád: **Mezőtelegd iskola-története**
16. Csilik József: **István király Szent Jobbja és Szentjobb község története**
17. Emődi János: **Erdélyi barlangfeliratok a 16–20. századból**
18. Szabó István: **Ottomány** (kismonográfia)
19. Csorba Mihály: **Érsemjén** (kismonográfia)
20. **Turulmadaras emlékműveink** (gyűjteményes kötet)
21. Dr. Mózes Károly: **A nagyváradai egészségügyi oktatás történetéből**
22. **Rév, Erdély sziklakapuja**
23. **A műemlékvédelem fölöttébb szükséges voltáról**
24. Nánási Zoltán: **Dr. Andrássy Ernő az Érmellék utolsó polihisztora**
25. **Nagyvárad tudós püspökei**
26. György Irén: **Szalacs** (kismonográfia)
27. Antal Béla: **Biharpüspöki**
28. Balláné Bakó Erzsébet – Török Ferenc: **Albis** (kismonográfia)
29. Pásztai Ottó: **„Aki fényt hagyott maga után...”**
30. Péter I. Zoltán: **Nagyvárad római katolikus székesegyházai**
31. Kiss Kálmán: **Egri község** (kismonográfia)
32. Dr. Mózes Teréz: **A révi fazekasság monográfiája**
33. Emődi János – Varga Árpád: **Telegdi sírkövek, emléktáblák**
34. Jósa Pirokska: **Ezüstös gépmadarak szárnyán érkezett a halál**
35. Dukrét Géza: **Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében**
36. Anzik Albert: **Livada – Sárközújlak**
37. Bozsóky Krestyán Ilona: **A temesvári iparoktatás kezdeteiről**
38. Dukrét Géza: **Hegyköz** (történeti monográfia)

Készült a nagyváradai Europrint nyomdában
Felelős vezető: Derzsi Ákos

Üdvözlét Nagyváradról.

Nagyvárád látképe.